

BRABANTADVIES

Bouwstenen voor Omgevingsvisie

Volop kansen voor
toekomstbestendig Brabant

INHOUD

Bouwstenen voor Omgevingsvisie	5
Sleutelrol voor de bodem bij klimaatverandering	13
Gezonde omgeving, gezonde Brabanders	25
Maak regionaal onderscheid tussen krimpgebieden	43
Samen werken aan een mooie leefomgeving	59

WOORD VOORAF

Voor BrabantAdvies is de Omgevingsvisie een speciaal project. Het is majeur, het is vernieuwend en het daagt uit tot integraliteit.

BrabantAdvies is vanaf de start betrokken bij de werkzaamheden voor de Omgevingsvisie. We reageerden op de startnotitie en namen deel aan de interactieve discussies. In het vervolg van het traject pakken we op alle formele momenten in het proces onze rol.

Onze bijdrage aan de Omgevingsvisie bestaat er ook uit dat we eigenstandig een aantal belangrijke en urgente thema's uitdiepen en vertalen in aanbevelingen en concrete acties. Het zijn bouwstenen die we graag aanbieden aan de Brabantse samenleving in zijn algemeenheid en het provinciaal bestuur in het bijzonder. Bij de uitwerking van de thema's hebben wij de synergie tussen de vier raden van BrabantAdvies met hun expertise en netwerken (leefomgeving, economie, gezondheid en jongeren) benut. Leidend is steeds de vraag hoe de provincie met deze Omgevingsvisie het verschil kan maken voor Brabant.

In deze bouwstenen zult u zien hoe belangrijk die leefomgeving is voor ons dagelijkse leven, de plek waar we wonen, werken en recreëren. We komen uit een tijd dat we de toekomst van die omgeving dachten te kunnen sturen via landelijke nota's ruimtelijke ordening of provinciaal via streekplannen en reconstructiebeleid. Inmiddels zijn er andere tijden. Met onze bouwstenen koppelen we het beschermen en verbeteren van de leefomgeving aan enkele urgente maatschappelijke thema's zoals klimaatverandering. Volgens ons is daarbij een andere rol van de provinciale overheid en meer eigenaarschap van de burgers essentieel.

Wij nemen u graag mee in onze bevindingen en wensen u veel leesplezier. Ook danken wij de vele externe gesprekspartners voor hun bijdrage aan de vier bouwstenen. En natuurlijk praten wij graag met u verder over vervolgacties.

Pieter van Geel,
BrabantAdvies
voorzitter Provinciale Raad voor de Leefomgeving

**VOLOP KANSEN VOOR EEN
TOEKOMSTBESTENDIG BRABANT**

Bouwstenen voor Omgevingsvisie

De provincie werkt momenteel aan de Omgevingsvisie. Die gaat over de (toekomstige) inrichting van Brabant. Wat BrabantAdvies betreft, biedt de Omgevingsvisie volop kansen voor een toekomstbestendig Brabant. Hiervoor reiken we 4 bouwstenen aan: klimaat & bodem, gezondheid, krimp & groei en kwaliteit van samenleven. Deze thema's dienen extra accent te krijgen in de Omgevingsvisie.

1 Ruimte bieden voor 'beweging'

In 2021 gaat de nieuwe Omgevingswet in. Belangrijkste verandering: minder regels en meer betrokkenheid van burgers bij de ruimtelijke inrichting van Nederland. Overheid, bedrijven en burgers zijn samen verantwoordelijk voor het beschermen, benutten en ontwikkelen van de leefomgeving. Hoe pakken we dat in Brabant aan? BrabantAdvies selecteerde 4 urgente thema's en laat zien hoe met de inrichting van Brabant van knelpunten kansen zijn te maken.

De ambitie van de Omgevingswet sluit goed aan bij de missie van het provinciebestuur 'Beweging in Brabant'. Maar beweegt Brabant wel snel genoeg om de (internationale) ontwikkelingen bij te houden en daarop goed in te spelen? Naast de grote transitievraagstukken (mobiliteit, landbouw, energie, klimaat) gaat het ook om het in praktijk brengen van compleet nieuwe concepten als smart cities, de energieneutrale wijk en een moderne landbouw in een modern landschap. Kenmerkend voor deze tijd is dat digitalisering, technologisering en robotisering tot ingrijpende veranderingen leiden. Dat maakt veel nieuwe, positieve energie los in de samenleving. Het leidt ook tot toenemende onduidelijkheid en onzekerheid over de toekomst. Immers, instituties, busi-

nessmodellen en samenwerkingsstructuren die tot voor kort vanzelfsprekend waren, zijn niet langer houdbaar en vragen om werkbare alternatieven. Deze cocktail van ontwikkelingen en opgaven – denk hierbij ook aan klimaatverandering en de vergrijzing en ontgroening van de bevolking – zorgt voor een hoge politieke en bestuurlijke urgentie. In dat licht worden extra eisen gesteld aan de bij de Omgevingswet horende Omgevingsvisie als integrerend en richtinggevend kader. De overstijgende opdracht is het toekomstbestendig houden c.q. maken van Brabant.

2 Momentum pakken

De vele veranderingen waarmee Brabant moet dealen samen met de ambities die de provincie heeft, stellen extra eisen aan de Brabantse Omgevingsvisie. Er is meer nodig dan het op orde brengen van de basis. Dit momentum moet worden benut om met de inrichting de leefomgeving te verbeteren en bij te dragen aan de kwaliteit van leven ofwel Quality of Life in Brabant. Het verlangt van de provinciale overheid dat zij richting geeft en gunstige condities schept. Met de ongeveer 25% 'vrije beleidsruimte' – voor de rest gaat het bij de Omgevingswet immers om het onderling afstemmen van al geldende afzonderlijke kaders – moet de Omgevingsvisie het verschil maken voor de komende jaren. Dat vergt ambitie, scherpzinnigheid en innovatief vermogen.

3 Zorgen voor verbinding en circulariteit

Wat verwachten gemeenten, bedrijven, burgers en maatschappelijke instellingen van de Brabantse Omgevingsvisie? Hierover hebben wij onze achterban en netwerken geraadpleegd. Hieruit blijkt dat men verwacht dat de Omgevingsvisie afstand neemt van de traditionele sectorale benadering en kiest voor een ambitieniveau dat de beleidsfragmentatie overstijgt. Er is behoefte aan een verbindend verhaal met oog voor de samenhang tussen complexe vraagstukken. Voor dit verbindende verhaal is verandering in denken nodig. In plaats van lineair en sectoraal denken gaat het om innoverend en circulair denken en vervolgens de daad bij het woord voegen: circulair handelen. Bovenal willen maatschappelijke actoren een mobiliserende visie die de maatschappij zelf in de doe-modus zet. Zij verwachten inspirerende en richtinggevende (gebiedsgerichte) doelen aangereikt te krijgen, maar niet gebonden te worden door gedetailleerde en dicterende kaders.

4 Bijdragen aan Quality of Life

Voorgaande observaties vormen de basis van het advies over de Omgevingsvisie. De omgeving is hierbij veel meer dan een verzameling van fysieke eigenschappen. Het omvat ook sociale aspecten: de manier waarop de omgeving de sociale interactie en verbinding tussen mensen stimuleert en faciliteert. De omgeving, in brede betekenis, levert zo een belangrijke bijdrage aan de kwaliteit van leven, ofwel Quality of Life. Fysieke omgevingskwaliteit en leefkwaliteit vormen twee zijden van dezelfde medaille, het één kan niet zonder het ander.

Centraal in ons advies staan 4 bouwstenen: klimaat & bodem, gezondheid, krimp & groei en kwaliteit van samenleven.

Klimaat & bodem

De bodem is de basis waarop we leven. Die moet in orde zijn om wateroverlast en droogte op te vangen. Dat is essentieel bij het voorbereid zijn op de effecten van klimaatverandering. Verantwoord gebruik van de bodem biedt ook kansen voor duurzame landbouw en voedsel. Door de bodem als leidend principe te hanteren bij de inrichting van Brabant zijn duurzame groeikansen te benutten.

Gezondheid

Gezonde burgers zijn de drijvende kracht achter de samenleving. Gezondheid gaat niet alleen over 'hoe' we leven maar ook 'waar' we leven. Daarom is het belangrijk om naast het beschermen ook het bevorderen en versterken van gezondheid uitgangspunt te maken bij de inrichting van de Brabantse leefomgeving. Denk daarbij aan bijvoorbeeld schone lucht, afwisselende natuur, een groene leefomgeving en een inrichting van de ruimte die mensen uitdaagt gezond en zelfredzaam te zijn.

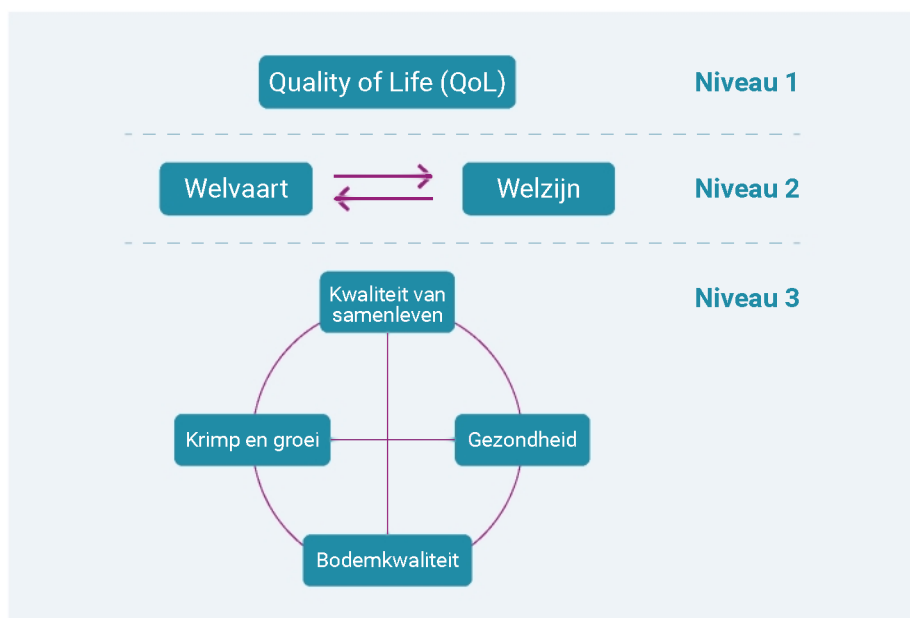
Krimp en groei

De Brabantse steden groeien sterk. Tegelijkertijd zijn er gebieden waar het inwonertal terugloopt, vooral aan de randen van Brabant. Velen zien deze krimp als verval en achteruitgang. Maar wij zien dit als een kans: vergroot het regionale onderscheid en profileer de specifieke kwaliteiten van dorpen. Accentueer de veelkleurigheid waardoor een boeiend palet van stad en land ontstaat.

Kwaliteit van samenleven

Belangrijk is dat Brabanders zich thuis voelen in hun leefomgeving, dat zij die zelf mee kunnen creëren en daarvan (mede) eigenaar worden. Maak kwaliteit van samenleven uitgangspunt bij veranderingen in ruimtegebruik en bij de inrichting van de publieke ruimte.

Gezamenlijk zijn deze 4 bouwstenen van grote betekenis voor de kwaliteit van het Brabantse leven (Quality of Life). Als we verder inzoomen zien we dat Quality of Life zich breder en op meerdere niveaus manifesteert (zie figuur 1).

Figuur 1: Samenhang thema's en Quality of Life: Beleidsterreinen kunnen op meerdere niveaus worden bekeken. Het eerste niveau betreft Quality of Life in algemene zin. Het tweede niveau gaat over de samenhang van welvaart en welzijn. Een te grote nadruk op welvaart door economische groei, leidt tot verschrapping van de Quality of Life. Op hun beurt zijn welvaart en welzijn afhankelijk van fysieke en sociale omgevingscondities. Deze bevinden zich op het derde niveau.

De 4 thema's doen ertoe. We hebben ze gekozen omdat zij voor de toekomst van Brabant en de Brabanders het verschil kunnen maken. De met de thema's verbonden vraagstukken zijn onderscheidend en urgent. Ze staan niet los van elkaar maar hangen samen en werken door op andere domeinen. Zo betekent een keuze voor bodemkwaliteit gelijktijdig werken aan verduurzaming van de agrofoodsector én aan een groene omgeving die ons wapent tegen hitte-stress veroorzaakt door klimaatverandering.

BrabantAdvies koppelt aan de 4 bouwstenen ook handelingsperspectief. Daarmee is de langere termijn strategische visie gekoppeld aan meer korte termijn gerichte acties en beleid. De aanbevelingen van de bouwstenen zijn

verschillend van karakter. Bij Krimp & groei zijn het concrete aanbevelingen. Bij 'Kwaliteit van samenleven' gaan ze vooral over governance, de rol van de overheid en het ruimte bieden aan initiatief van burgers.

De 4 thema's dekken uiteraard niet het complete spectrum van de leefomgeving. Ze vormen belangrijke voorbeelden hoe de omgeving doorwerkt in het overall functioneren van Brabant.

5 Provincie: mobiliseer

Een belangrijke vraag bij dit alles is: wat betekent dit voor de rol van de provincie? Hoe wordt constructief ingespeeld op het veranderende speelveld waarin burgers, bedrijven en maatschappelijke instellingen steeds meer zelf het initiatief voor de leefomgeving nemen? Daarbij betekent een stapje terug van de overheid niet minder overheidsbemoeienis, maar een andere overheidsinbreng.

In onze ogen wisselt de rol en verantwoordelijkheid van de (provinciale) overheid per bouwsteen, situatie en ontwikkeling.

Rol bij klimaat & bodem

Werk maken van betere bodemkwaliteit vanwege klimaatadaptatie is uiterst urgent. Het stellen van duidelijke doelen, kaders en keuzes is hierbij een vereiste. Om deze doelen te bereiken neemt de provincie het voortouw, stimuleert en faciliteert de verbinding en samenwerking tussen de betrokken stakeholders in de provincie en daarbuiten.

Rol bij gezondheid

De provincie richt zich op de bescherming van de leefomgeving, denk aan veilige wegen en schone lucht. Hiermee voorkom je ongezondheid. Maar de provincie investeert op basis van een eigenstandige gezondheidsambitie en mensgerichte benadering ook in een omgeving die de gezondheid van Brabanders duurzaam bevordert en versterkt.

Rol bij krimp & groei

De provincie daagt regio's uit om op basis van eigen kwaliteiten onderscheid te maken en hun eigen gezicht te laten zien. De provincie stimuleert regio's een eigen visie en koers te ontwikkelen, formuleert op provinciaal niveau ambitie en fungeert ook als hoeder van provinciaal belang wanneer het bijvoorbeeld gaat om woningbouw- en retailplannen of natuurontwikkeling.

Rol bij kwaliteit van samenleven

De provincie geeft ruimte aan initiatieven van mensen. Zo stimuleert de provincie het 'thuisgevoel' en het eigenaarschap van mensen bij hun eigen leefomgeving. Waar mogelijk en nodig investeert de provincie in de inrichting van de openbare ruimte, in een groene leefomgeving om de kwaliteit van samenleven te bevorderen.

Werken aan een lerende omgeving

Bij dit alles is het van belang dat de provincie ervaring opdoet met deze nieuwe rollen en hiermee experimenteert. Overall stimuleert en faciliteert de provincie de ontwikkeling van een lerende omgeving, via proeftuinen, living labs, community's en kenniskringen. Hierbij kunnen bijvoorbeeld pregnante kennisvragen vanuit burgers en bedrijfsleven rond thema's geadresseerd worden en samen met kennisinstellingen opgepakt worden.

Verder is en blijft er een duidelijke behoefte aan een overheid die richting geeft en ambities formuleert met een thema-overstijgende visie, gebaseerd op actuele kennis en inspelend op toekomstige trends en ontwikkelingen. Een rol die bij uitstek hoort bij de provincie: het bevorderen en bewaken van de integrale benadering. Deze rol wordt steeds belangrijker naarmate de differentiatie en specialisatie van de samenleving toeneemt.

VAN KNELPUNTEN KANSEN MAKEN

Sleutelrol voor de bodem bij klimaatverandering

Door te werken aan een vitale bodem en goed bodembeheer zijn veel maatschappelijke doelen te bereiken. Zo is het een antwoord op het klimaatvraagstuk (droogte, hitte en wateroverlast). Ook is een vitale bodem de basis voor duurzame voedselvoorziening. Het draagt bij aan de kwaliteit van het drinkwater en aan de biodiversiteit. Met nieuwe, slimme verbindingen tussen voedselproductie, natuur en infrastructuur zijn – met de bodem als fundamente – duurzame groeikansen te benutten voor de Brabantse leefomgeving.

1 Brabantse bodem extra kwetsbaar

Klimaatverandering heeft in de toekomst grote consequenties voor de samenleving. Er zijn passende maatregelen nodig. Klimaatverandering vergt een andere inrichting van onze fysieke leefomgeving.

Gelijktijdig loopt de kwaliteit van de bodem door het intensieve grondgebruik terug. Brabant is hierdoor extra kwetsbaar omdat er veel zandgrond voorkomt. Afname van de bodemkwaliteit heeft nadelige gevolgen voor de productie van voedsel, voor het beheren van water en voor de kwaliteit van natuur en landschap.

Bij de aanpak van klimaatverandering maken we onderscheid tussen mitigatie en adaptatie. Mitigatie is gericht op het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen (bijvoorbeeld door energiebesparing en het gebruik van groene energie). Adaptatie is gericht op het verminderen van de kwetsbaarheid voor klimaat-

verandering. De rol die de bodem hierbij kan spelen is tot nu toe in het rijks- en provinciaal klimaatbeleid een onderbelicht domein. BrabantAdvies pleit in dit advies voor een sleutelrol van de bodem in de toekomstige klimaataanpak in Brabant. Dit is via de Omgevingsvisie te realiseren.

2 Hoogste tijd voor Brabantse klimaataanpak

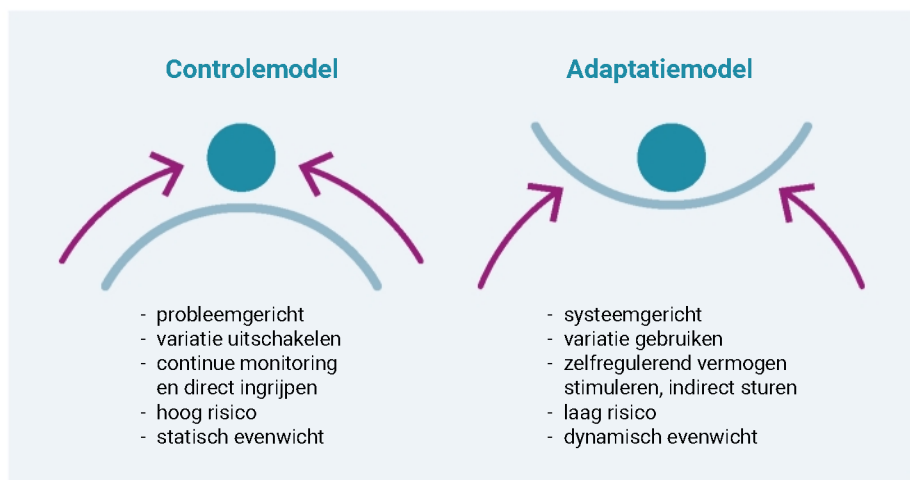
Door klimaatverandering stijgt de zeespiegel, wordt het warmer en komen er zowel drogere als nattere perioden. De extremen worden groter. We ervaren de gevolgen van klimaatverandering nu al en in grotere hevigheid. Denk bijvoorbeeld aan de gevolgen van de hevige regenval in Zuidoost-Brabant van juni 2016. De zandgronden van Zuidoost-Nederland lopen op langere termijn het risico zo droog te worden dat landbouw niet meer rendabel is en dat natuurgebieden verdwijnen. Wat doen we hier aan? Wereldwijd is de urgentie erkend. Zie het akkoord van Parijs (dec. 2015). Ook landelijk zijn er doelen gesteld (zoals 20% reductie van broeikasgas CO₂). Verder spelen diverse gemeenten in op de effecten van klimaatverandering. Maar de provincie Noord-Brabant heeft nog geen expliciet en systematisch klimaatbeleid. Wel benoemt zij de problematiek van klimaatverandering in het ruimtelijk, natuur-, milieu- en waterbeleid.

3 Adaptief model vraagt andere manier van denken

De neiging bestaat om oplossingen voor problemen te zoeken in technologische ontwikkelingen. Dat geldt ook voor klimaatverandering. Dit komt voort uit het zogenaamde 'controlemodel' dat gericht is op de korte termijn, op het beheersen van risico's en het uitschakelen van variatie. Klimaatverandering en degradatie van de bodemkwaliteit zijn het resultaat van het op dit controlemodel gebaseerde (economische) systeem. In toenemende mate botst dit controlemodel met maatschappelijke belangen of wensen.

Om succesvol te zijn, dient de klimaataanpak zich te richten op het versterken van het adaptief vermogen van dit systeem. Een systeem dat minder afhankelijk is van technologie en externe inputs en zich baseert op de kracht van natuurlijke systemen (adaptatie). Dit vraagt een verandering van denken, een mindshift, een noodzaak van lange-termijn benaderingen. Voor de fysieke leefomgeving en voor klimaatadaptatie is het essentieel dat de bodem zijn functies (weer

en beter) kan vervullen. Denk hierbij aan de functie van voedselproductie, de regulatiefunctie voor ecologisch evenwicht, water- en koolstofbergingen en de draagfunctie voor bebouwing en infrastructuur.

Figuur 1: Kenmerken van het controle- en adaptatiemodel
(Bron: naar Ten Napel et al., 2006)

4 Focus op bodem bij klimaatadaptatie

Een vitale bodem heeft vele voordelen. Deze werkt als een spons en kan meer en langer water vasthouden. Dit vermindert de kans op wateroverlast en verdroging. Er is minder behoefte aan beregening en er zijn minder risico's bij de opbrengst van voedselproductie. Dit helpt bij het aanpassen aan klimaatverandering. Een vitale bodem levert sterkere gewassen die minder gevoelig zijn voor ziekten en plagen. Ook komen misoogsten minder voor en er zijn minder gewasbeschermingsmiddelen nodig. Een bodem bindt ook koolstof, vooral in landbouw- en natuurgebieden. Door deze koolstofbinding vermindert het gehalte van CO₂ in de atmosfeer en dat helpt de opwarming van de aarde tegen te gaan. Het versterken van deze bodemfuncties helpt bij het klimaatadaptief maken van Brabant. Het betekent dat we echt iets anders (moeten) gaan doen: namelijk de mogelijkheden van de bodem benutten.

Figuur 2: Functies van de bodem en ingrediënten goed bodembeheer.
Bron: Louis Bolk Instituut

5 Bekijk klimaat, landbouw, natuur en milieu in elkaars verlengde

De bodem, de dunne laag onder onze voeten, is integraal onderdeel van de activiteiten die daarbovenop gebeuren: de landbouw, het natuur- en landschapsbeheer, het grondgebruik in de stedelijke omgeving en de infrastructuur van wegen. Wil de bodem zijn rol bij klimaatadaptatie kunnen spelen, dan is het noodzakelijk dit gelijktijdig en integraal te verbinden met deze domeinen. Klimaat, landbouw, natuur en milieu komen dan veel meer in het verlengde van elkaar (dan tegengesteld) te liggen. Verbinding met een vitale bodem en daaraan gekoppeld goed bodembeheer kan gelijktijdig bijdragen aan de transitie naar een duurzame landbouw, behoud van de natuur en een gezonde stedelijke omgeving.

6 Landbouw kan belangrijke voordelen bieden

De huidige landbouwproductie is een van de oorzaken van klimaatverandering. Zo zorgt de landbouw voor ongeveer 20% van de totale Brabantse uitstoot

van broeikasgassen. Gelijktijdig kan de landbouw een deel van de oplossing worden. Als beheerder van meer dan 60% van de bodem, kan de landbouw nog beter CO₂ (een van de broeikasgassen) als koolstof in de bodem vastleggen. Het toepassen van geschikte landbouwpraktijken versterkt bodemherstel en CO₂-opslag. Dit vraagt van boeren een ander manier van werken. Op dit moment ontbreken prikkels om die stap te zetten. Het vraagt investeringen die zich pas op langere termijn uitbetalen (een van de kenmerken van een adaptief model). Dat past niet bij het nu vigerende op korte termijn gerichte bedrijfsmodel (kenmerk van een controlemodel, zie eerder pg 15).

Verkeerde prikkels: Bodembeheer gericht op de kwaliteit van de bodem voor de langere termijn legt het nu af tegen economische prikkels voor de korte termijn, kenmerkend voor het controlemodel. Denk aan de inzet van zware landbouwmachines om het land te bewerken, de keuze van bemesting met drijfmest met lage organische stofgehalten vanwege de kosten van mestafzet, onvoldoende waardering van de factor bodemkwaliteit in grondprijzen, hoge grond- en pachtprizen die aanzetten tot opbrengstmaximalisatie, en geen ruimte bieden voor minder intensieve bouwplannen die afname van bodemkwaliteit voorkomen; schaalvergroting en productie-intensivering in de landbouw; realisatie van natuurdoeltypen los van de bodemkwaliteit; aanleg van betegelde terrassen en bestrating; bebouwen van parken en braakliggende grond in het stedelijk gebied.

Veel van deze bodembeheermaatregelen vragen inzet van de landbouw. Dat biedt voordelen voor de landbouw. Zo leidt verhoging van het organisch stofgehalte van de bodem tot een 10% hogere opbrengst van rooigewassen. Het verbetert ook de wateropslag en het beheer van de waterkwantiteit en – kwaliteit. Daarnaast profiteert de samenleving van de verlaging van de hoeveelheid broeikasgassen in de atmosfeer. De bodembeheerder/eigenaar (zoals de landbouw) krijgt, afgezien van enkele landbouwpraktijken zoals de biologische landbouw, nauwelijks een beloning. Voor duurzaam bodembeheer is een transitie nodig naar nieuwe verdienmodellen, naar nieuwe waardeketens die recht doen aan een faire verhouding tussen kosten en baten van alle betrokken stakeholders.

Voedsel is eigenlijk te goedkoop. Vrijwel elk voedingsproduct brengt ecologische en sociale kosten met zich mee die niet in de prijs zijn meegenomen. Tussen producten bestaan verschillen in de mate van afwenteling, afhankelijk van de productiewijze. Er zijn inmiddels methoden ontwikkeld zoals true cost pricing die inzicht verschaffen. Ook zien we burgerinitiatieven die aandacht vragen voor de bodem zoals de internationale people4soil-coalitie. Meer dan 500 organisaties zijn hierbij aangesloten.

7 Diversiteit van het landschap

Bij klimaatadaptatie is een vitale bodem en duurzaam bodembeheer niet los te zien van een divers en groen landschap en van ruimtelijke ordening in het algemeen. De bodem is de fysieke basis van de groene infrastructuur. Het type bodem is bepalend voor het landschap. Zo is vruchtbare grond belangrijker voor landbouw dan schrale grond, die op haar beurt weer belangrijker is voor natuur. Door de bodem als ruimtelijk ordeningsinstrument te gebruiken samen met goed bodembeheer is het landschap klimaatadaptiever te maken. Verder geldt dat veel variatie in groen (in natuur- en landbouwgebieden), in de grijze (bebouwing en infrastructuur) en blauwe omgeving (water) verkoeling in de regio oplevert. Dit zorgt voor beter warmtemanagement in vergelijking met monoculturen en minder groen. Gevarieerd groen beperkt de weerkaatsing van zonlicht en maakt meer zonlichtadsorptie mogelijk. Groen en natuur in en buiten de stad helpen bij klimaatadaptatie en temperatuurverlaging. Dit kan ook positief werken op de gezondheid en het vermogen van mensen om te gaan met warmtestress.

De Gezondheidsraad adviseert de mogelijkheden voor 'groene recreatie' in de stedelijke omgeving uit te breiden (juni 2017). De Omgevingswet biedt gemeenten de gelegenheid om deze uitbreiding te verwerken in visies en plannen voor een gezonde, duurzame, klimaatbestendige en waterveilige stad.

8 Rol van bodem meewegen bij aanleg infra-projecten

Spoor, weg- en waterbindingen leggen we aan voor de langere termijn. Een weg van A naar B ligt er bijvoorbeeld voor honderd jaar, terwijl het vervoer op de weg verandert. De hoofdweg kan weer aanleiding zijn voor het aanleggen van afslagen en rotondes en daaromheen te bouwen bedrijven en woningen. Tot nu toe beschouwen we de bodem bij infrastructurele projecten nog niet als een strategische factor. Door een stad uit te breiden op vruchtbare landbouwgrond, is deze grond niet meer beschikbaar voor voedselproductie of voor hun bijdrage aan klimaatadaptatie. Een belangrijke afweging bij beslissingen over infra-projecten zoals locatiekeuze, inrichting en uitvoering dient klimaatadaptatie en de rol van de bodem te zijn.

Bij infra-projecten zien we steeds meer aandacht voor bredere doelen zoals groen en natuur (ecologische verbindingszones), recreatie (snelfietsroute) en waterveiligheid zoals bij de Gebiedsontwikkeling Oostelijke Langstraat. Bij het verbreden van de N279 tussen Den Bosch en Veghel, die leidt tot veiliger verkeer en betere doorstroming is er ook volop oog voor de natuur en recreatie. De beek de Aa kan weer meanderen tussen Heeswijk en Berlicum. Er zijn poelen, wandel- en fietspaden gekomen. Bodemkwaliteit is hierbij echter nog geen expliciet doel.

9 Focus op bodem, wat is er nodig?

We hebben gezien dat er veel voordelen en argumenten zijn om de bodem een sleutelrol te geven bij de aanpak van klimaatverandering. De provincie kan met de Omgevingsvisie hierbij een aanjaagrol vervullen via de volgende acties:

1 Maak bodem leidend principe bij ruimtelijke inrichting / Werk met een Bodemtoets

Een klimaatbestendige toekomst van Brabant begint met een gezonde bodem en daarmee is bodemkwaliteit het fundament van de Omgevingsvisie. Verbetering van de bodemkwaliteit vereist een robuust bodem – en water-systeem, dat flexibel om kan gaan met zowel wateroverschot als – tekort. Zet het instrument ruimtelijke ordening in zodat de bodem op basis van een lange

termijn visie optimaal zijn functies voor klimaatadaptatie en ook duurzame voedselproductie en natuur vervult.

Bij de inrichting van Brabant is het noodzakelijk, zowel in het landelijk gebied als in de stedelijke omgeving, de gebruiksmogelijkheden van de bodem te relateren aan de kwaliteit van de bodem. Hanteer hierbij behoud en versterking van de bodem als uitgangspunt. Integrale afwegingen daarbij zijn: welke functies kunnen we verweven en welke niet? En welke belangen kunnen we integreren en welke niet? Het resultaat hiervan kan zijn dat de gebruiksfunctie van de bodem verandert. Ook kan het leiden tot compensatie bij aantasting van de bodemkwaliteit. Bijvoorbeeld door in kwetsbare bodemgebieden natuur en waterkwaliteit en -kwantiteit voorop te stellen en in vruchtbare bodemgebieden landbouw voorrang te geven. Ontwikkel vergelijkbaar met een watertoets een 'bodemtoets' als basis voor gebiedsontwikkeling.

2 Breng de verantwoordelijke voor bodembeheer in stelling / Gebruik het bodempaspoort

Om de bodembeheerder /eigenaar in stelling te brengen zijn verschillende acties nodig. Hieronder de belangrijkste punten:

- Verkeerde prikkels dienen uit de weg geruimd te worden om duurzaam bodembeheer mogelijk te maken.
- De overheid dient hinderende wet- en regelgeving bij te stellen en innovaties gericht op de ontwikkeling van nieuwe verdienmodellen te faciliteren.
- Gebruik als provincie de mogelijkheden om te sturen met de grond die in eigen beheer is. Zorg voor waardering van de factor bodemkwaliteit in grond- en pacht prijzen. Spreek in het bodemakkoord af dat ook gemeenten en waterschappen dat doen.
- Bevorder dat partijen in de keten het belang van de bodem waarderen en maak burgers bewust van de functies van de bodem voor ons dagelijks leven en voor klimaatverandering. Laat burgers zien dat zij dagelijks kunnen bijdragen door te kiezen voor voedsel afkomstig van vitale bodems en door bijvoorbeeld hun tuinen goed in te richten.
- Stimuleer gebiedscoöperaties van landschapsbeheerders en stakeholders om gezamenlijk verantwoordelijkheid te nemen voor bodem- en landschapsbeheer en de exploitatie ervan.
- Werk samen met burgerinitiatieven die duurzaam bodembeheer bevorderen en maak deze mogelijk, zoals het gemeenschappelijk en particulier beheren van natuurgebieden of een gemeenschapstuin.

- Zorg dat terreinbeherende organisaties zich naast het beheer van hun eigen natuurgebieden richten op de adaptieve inpassing van natuur binnen de provincie.
- Maak bodemkwaliteit bij infrastructurele projecten een strategische factor.
- Stimuleer de kennisontwikkeling en -verspreiding over bodembeheer. Betrek hierbij ook stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten.
- Zorg dat het instrument bodempaspoort gebruikt gaat worden en dat dit verder ontwikkeld wordt om bodemkwaliteit te volgen.
- Haal de voorbeelden en de motieven van ondernemers die meerwaarde (o.a. financieel) ervaren van duurzaam water- en bodembeheer naar voren. Met die kennis en ervaring is weer een grotere groep van bodemeigenaren te activeren.

3 **Neem initiatief tot een bodemakkoord**

We hebben hierboven (bij 1 en 2) aangegeven welke acties nodig zijn. Naast de provincie zijn er veel andere partijen die elk vanuit hun eigen rol belangrijk zijn bij het werken aan bodemkwaliteit. Al deze punten vragen om gezamenlijke actie die onderdeel zijn van een te sluiten bodemakkoord. Dit akkoord is gebaseerd op een gemeenschappelijke lange termijn visie op de bodem, inrichting en beheer, werkt met concrete doelen en maakt afspraken over hoe daar te komen.

Veel partijen onderschrijven momenteel het belang van de bodem maar handelen er nog niet naar. Neem daarom het initiatief om partijen bij elkaar te brengen.

Het belang van de bodem kan de provincie bestuurlijk ondersteunen door het expliciet op te nemen in de portefeuille van een gedeputeerde.

Externe gesprekspartners

Jan Baan	Provinciale Raad voor de Leefomgeving
Remco Beekers	Sociaal Economische Raad (SER) Brabant
Hans Bousema	Brabant Water
Paul van Dijk	Waterschap De Dommel
Jan Willem Erisman	Louis Bolk Instituut
Mary Fiers	Groen Ontwikkelbedrijf Brabant
Lotte Fleskens	Young Professionals Brabant
Herman van Ham	Provinciale Raad voor de Leefomgeving
Arthur Hofstad	Gemeente Cuijk
John Jansen	Waterschap Aa en Maas
Peter Konijnenburg	Rabobank
Frank van Lamoen	Provincie Noord-Brabant
Carel Nobbe	AgriFood Capital
Dianne Schellekens	Provinciale Raad voor de Leefomgeving
Sjoerd Sibbing	Provincie Noord-Brabant
Sjaak Sprangers	Vereniging Duinboeren
Stef Staps	Louis Bolk Instituut
Michiel Visser	Brabantse Milieufederatie
Harrie Vissers	Provincie Noord-Brabant
Corné Wentink	Telos, Brabants centrum voor duurzame ontwikkeling

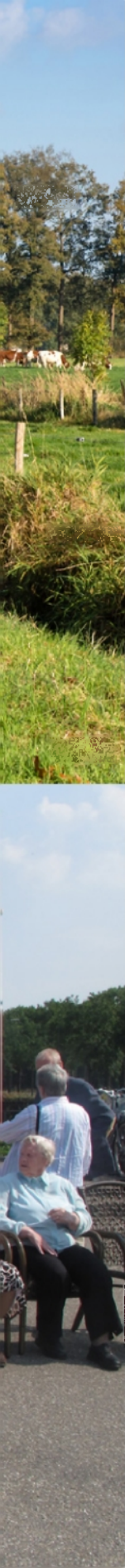
Geraadpleegde bronnen

- Brussaard, L. (2016). De Bodem onder ons Bestaan. Rede bij het afscheid als hoogleraar in Bodembioogie en Biologische Bodemkwaliteit aan Wageningen University.
- Conijn, JG en Lesschen, JP (2015). Soil organic matter in the Netherlands quantification of stocks and flows in the top soil. PRI report 619 / Alterra report 2663, Wageningen University & Research, 68 pp.
- Ministerie I&M en Ministerie EZ. (2014). Deltaprogramma Ruimtelijke adaptatie. Deltabeslissing Ruimtelijke adaptatie.
- Ellen, G.J., S. Hommes, A. M. Kalweit, F. van Lamoen, L. Maring, E-J Melisie, M. Paalman, K. Peerdeman, S.A.M. van Rooij, E.G. Steingröver. (2011). Multifunctioneel landgebruik als Adaptatiestrategie. Puzzelen met ondernemers en beleidsmakers. Kennis voor Klimaat.
- Erisman, J.W., N.J.M. van Eekeren, W.J.M. Cuijpers, J. de Wit. (2016).

Biodiversiteit als basis voor het agrarische bedrijf. Louis Bolk Instituut, Driebergen.

- Keesstra S.D., Bouma J, Wallinga J, Titttonell P, Smith P, Cerdà A, Montanarella L, Quinton JN, Pachepsky Y, van der Putten WH, Bardgett RD, Moolenaar S, Mol G, Jansen B, Fresco LO. (2016). The significance of soils and soil science towards realization of the United Nations Sustainable Development Goals. *Soil* 2: 111–128.
- Lijster, E. de, J. van de Akker, A. Visser, B. Allema, A. van der Wal en W. Dijkman. (2016). Waarderen van bodem-watermaatregelen. CLM-912.
- Ministerie van I&M. (2016). Nationale Klimaatadaptatiestrategie. Aanpassen met ambitie.
- Napel, J. ten, Bianchi, F.J.J.A., Bestman, M.W.P. (2006). Utilising intrinsic robustness in agricultural production systems. In: *Invention for a sustainable development of agriculture*. Transforum (Transforum Working papers 1), p. 32 – 54.
- People4soil, Vier redenen om de bodems van Europa te redden, Opgehaald 31 augustus 2017 via <https://www.people4soil.eu/nl>
- Provincie Noord-Brabant, Provincie Limburg, Staatbosbeheer, RWS Noord-Brabant, ZLTO, LLTB, Brabantwater, Waterschap Brabantse Delta, Waterschap De Dommel, Waterschap Peel en Maasvallei, Waterschap Aa en Maas. (2009). Een Deltaplan hoge zandgronden? Naar een klimaat-bestendige watervoorziening voor hoog Nederland.
- Provincie Noord-Brabant. (2015). Bestuursakkoord Beweging in Brabant.
- Provincie Noord-Brabant. (2017). Perspectiefnota 2017.
- Puts, H. en Duijn, M., (2007). Innovatie in de praktijk: een kwestie?
- Staps, J.J.M., C. ter Berg, A. van Vilsteren, E.T. Lammerts van Bueren, T.H. Jetten. (2015). Van bodemdilemma's naar integrale verduurzaming: Casus: Vruchtbaar Flevoland, van bodemdegradatie en diepploegen naar integrale duurzame productie in Flevoland. Wetenschappelijke Raad voor Integrale Duurzame Landbouw en Voeding. 58 p. 2015a.
- Staps, S., M. Zanen, C. ter Berg. (2015). Bodemvruchtbaarheid behouden: bijdragen van boer tot burger. Louis Bolk Instituut, Driebergen. 20 p. 2015b.
- Vissers, H. (2017). De weg naar een vitale bodem in Brabant. Plan van aanpak. Provincie Noord-Brabant, Concept versie 10 mei 2017.
- Waterschap Aa en Maas, Waterschap Brabantse Delta, Waterschap De Dommel, Waterschap Rivierenland, Provincie Noord-Brabant, Brabant Water. (2017). Water in Brabant 2030. Wateragenda voor de Brabantse Omgevingsvisie.

KANSEN VOOR GEZONDHEID IN DE OMGEVINGSVISIE

Gezonde omgeving, gezonde Brabanders

Zonder mensen staat Brabant stil. Zij vormen de drijvende kracht achter onze welvaart en ons welzijn. Gezonde, vitale inwoners zijn doorslaggevend voor de concurrentiekracht van Brabant als Europese topregio. Gezondheid draagt bij aan geluk, veerkracht, vitaliteit en productiviteit van mensen, het functioneren van onze (Brabantse) samenleving. BrabantAdvies pleit voor een prominente plek van het thema gezondheid in de Omgevingsvisie omdat de fysieke omgeving grote invloed uitoefent op het lichamelijk, geestelijk en sociaal welbevinden van burgers.

Een gezonde leefomgeving:

- beschermt inwoners o.a. tegen ziekten, milieudruk, calamiteiten en ongevallen;
- nodigt mensen uit een gezonde leefstijl aan te nemen door voldoende beweging, ontspanning en spel;
- zorgt dat mensen zich prettig voelen en biedt mensen de mogelijkheid zelfredzaam te zijn en in goede gezondheid deel te nemen aan de samenleving.

Een gezonde leefomgeving is een omgeving die rijk is aan schone lucht en natuur, maar die tegelijkertijd ook uitdagend is voor gezonde keuzes en ook voorziet in een kwalitatieve en toegankelijke infrastructuur (voor werk, winkels, onderwijs, dienstverlening, gezondheidszorg, openbaar vervoer, etc.). Gezondheid mag als eigenstandige ambitie niet ontbreken op de Brabantse agenda. De Omgevingsvisie biedt hiervoor een uitgelezen kans.

1 De invloed van omgeving op onze gezondheid

Onze gezondheid is niet alleen een bijproduct van wie we zijn en hoe we leven. En gezondheid is ook niet alleen de afwezigheid van ziekte of andere lichamelijke gebreken. Het is de optelsom van het lichamelijk, mentaal en sociaal-maatschappelijk welbevinden en het gedrag van mensen. Gezondheid gaat daarom ook over wáár we leven.

‘Beweging in Brabant’ is de titel van het Bestuursakkoord 2015-2019 van de provincie Noord-Brabant. Maar Brabant beweegt niet als Brabanders niet bewegen. Bewegen geldt hier als verzamelwoord voor het vertonen van economische productiviteit, sociale veerkracht en - activiteit, fysieke en geestelijke vitaliteit. Gezondheid is hierbij een bepalende factor. Want gezonde Brabanders zijn vaker actief in sociale gemeenschappen en leveren vaker een sociale, zorgende en economische bijdrage.

Gezondheid is een basisvoorwaarde die volledig aansluit bij de beleidsintenties van het Bestuursakkoord van de provincie Noord-Brabant: het stimuleren van de participatiemaatschappij, het in beweging brengen van inwoners (letterlijk en figuurlijk) en het ontwikkelen van de doe-het-zelf samenleving. Een investering in gezondheid betaalt zich terug in toenemend welzijn van de Brabander, in verhoogde sociale en economische activiteit en in het vrijkomen van onbenut sociaal kapitaal.

Gezondheid in de Omgevingswet

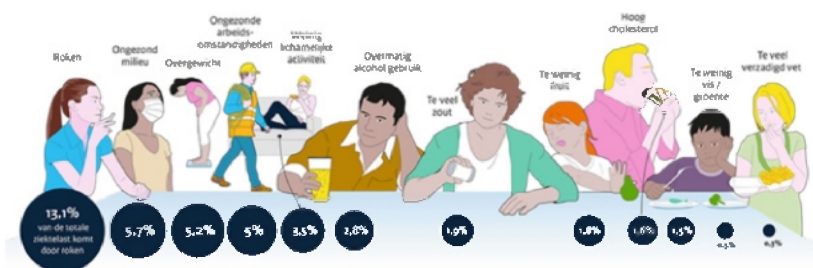
In maart 2016 heeft de Eerste Kamer de Omgevingswet aangenomen. Het aannemen van de Omgevingswet heeft de rol van gezondheid en veiligheid in de Omgevingswet definitief bekrachtigd. De maatschappelijke doelen van de wet zijn in art. 1.3 als volgt geformuleerd: "Deze wet is, met het oog op de duurzame ontwikkeling, de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het leefmilieu, gericht op het in onderlinge samenhang:

- a) bereiken en in stand houden van een veilige en gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit, en
- b) doelmatig beheren, gebruiken en ontwikkelen van de fysieke leefomgeving ter vervulling van maatschappelijke behoeften."

Onderdeel a. benadrukt de opdracht tot het waarborgen van de kwaliteit van de fysieke leefomgeving. Het doel in onderdeel b. ziet toe op het benutten van de fysieke leefomgeving door de mens. Overheden kunnen door deze wetgeving dus de bescherming en bevordering van gezondheid een integrale plek geven in hun omgevingsbeslissingen.

Ongezonde leefomgeving en ongezond gedrag veroorzaken 30-50% gezondheidsverlies

Ongezonde omgevingsfactoren en ongezond gedrag veroorzaken gezondheidsverlies (zie Figuur 1). Naar schatting is circa 30-50% van de totale ziektelast gerelateerd aan de fysieke leefomgeving en aan leefstijl en gedrag, dat plaatsvindt in de leefomgeving. Mackenbach stelt zelfs dat meer dan de helft van de ziektelast van Nederland kan worden voorkomen door het veranderen van omgevingsfactoren. Hieruit blijkt dat een gezond ingerichte fysieke leefomgeving een positieve bijdrage kan leveren aan de volksgezondheid via een gezonde(re) leefstijl.

Figuur 1: Bijdrage van verschillende determinanten aan de totale ziektebelasting in Nederland (RIVM, 2014)

Een gezond ingerichte fysieke leefomgeving werkt

Er wordt vaak gezegd: “De Omgevingsvisie maakt de wereld gezonder, aangenamer en mooier met een leefomgeving die ons blijft inspireren en uitdagen.” Maar hoe gaan we dat doen? Het is bekend dat factoren als bodem, water, lucht en groene natuur een grote bijdrage kunnen leveren aan die mooie leefomgeving. Zeker voor gezondheid speelt de fysieke leefomgeving een sleutelrol. Zo zien we bijvoorbeeld steeds vaker gezondheidsproblemen als gevolg van klimaatverandering, denk aan hittestress in de stad. Stedelijke hittestress, dagen waarop het extreem warm is in de stad, is gevaarlijk. In de zomer wordt overdag hitte opgeslagen, terwijl 's nachts de stad afkoelt. Stenen absorberen meer zonlicht en houden, anders dan groene gebieden, warmte vast. Zeker in ‘versteende’ gebieden met weinig groen, kan hittestress in de zomer leiden tot hogere ziekte- en sterftecijfers van vooral kwetsbare inwoners (ouderen, daklozen, etc.), slaap- en concentratieproblemen, lagere arbeidsproductiviteit en meer agressie. De inrichting van de stad kan helpen om deze ernstige gevolgen van hittestress tegen te gaan.

Ook kan de fysieke leefomgeving een positieve invloed hebben op de sociale cohesie en op de verschillende aspecten van gezondheid van de inwoners van Brabant (sociaal maatschappelijk participeren, lichaamsfuncties, kwaliteit van leven, dagelijks functioneren, zingeving en mentaal welbevinden).

Hieronder schetsen we enkele voorbeelden in een stedelijke omgeving:

Water biedt verkoeling aan stadsbewoners, biedt mogelijkheden voor recreatie en bevordert de esthetiek in een stad.

De bodem draagt bij aan de biodiversiteit, voedselproductie en dient als buffer voor hevige regenbuien.

Een schone lucht heeft een positief effect op de longfuncties van de stadsbewoner en een verkeersluwe en stille omgeving biedt de stadsbewoner rust in de drukte van de stad.

Groen in de leefomgeving zorgt voor minder agressie en minder stress, nodigt uit tot beweging, minder psychische klachten, sneller herstel na ziekenhuisopname en sociale cohesie, versnelt herstel van ziekte en biedt verkoeling aan de stadsbewoners.

Gezondheidsrisico's minimaliseren en gezondheidskansen benutten

Mensen hebben schone lucht, schoon water en veilig voedsel nodig. Bewezen is dat een schone, groene omgeving een positief effect heeft op onze fysieke en geestelijke gezondheid. Negatieve gezondheidseffecten en – risico's krijgen echter tegenwoordig vooral de aandacht. Zorg ervoor dat de Omgevingsvisie niet alleen is gericht op het minimaliseren van gezondheidsrisico's, maar ook op het optimaal benutten van gezondheidskansen. Gezondheid voor mens, dier en omgeving – 'One Health' – verdient een prominente plek in de Omgevingsvisie. Dat is van belang nu voor onszelf, maar ook voor de generaties die na ons komen.

Gezondheid en ongezondheid

Ongezondheid is een maatschappelijk issue, gezondheid veel minder. Gezondheidsvraagstukken worden veelal gezien vanuit het perspectief van ongezondheid en het vermijden van gezondheidsrisico's. Gezondheid wordt in andere domeinen vaak als 'hindermacht' ervaren in plaats van een kans. Om dit te kantelen is een gezamenlijke inspanning van stakeholders nodig, met gezonde en vitale Brabanders als ambitie en een visie op gezondheid als 'common good'. Daadwerkelijk in gezondheid investeren en gezondheidskansen creëren door niet alleen ongezondheid te voorkomen en gezondheidsrisico's te bestrijden, maar door te kijken naar hoe we (zo) gezond en vitaal (mogelijk) kunnen blijven. En in het geval van kwetsbaarheid, een beperking of ziekte, kijken naar wat iemand wel, in plaats van niet kan.

Veiligheid en het voorkomen van ongezondheid

Een spreekwoord uit de achttiende eeuw zegt: "Men moet een ongeluk geen bode zenden." Met andere woorden: breng jezelf en je omgeving niet in gevaarlijke situaties, waarin een ongeluk 'ongeropen' komt. Een veilige leef-

en werkomgeving creëren is prima mogelijk en daarbij spelen veel factoren een rol, denk aan o.a. de bouwkundige staat van gebouwen, het binnenklimaat, brandveiligheid, aanwezigheid van legionella, asbest, gevaarlijke stoffen en bodemvervuiling. Maar denk bijvoorbeeld ook aan veilig werken op hoogte of langs de weg.

Met een integrale blik op al die factoren, met een combinatie van disciplines, ontstaan kansen en kennis om incidenten te voorkomen en beheersbaar te maken. Ook bij calamiteiten, waarbij emoties vaak de overhand nemen, is het belangrijk te handelen vanuit overzicht en kennis. Vanuit bewustzijn van risico's en handelend vanuit vaardigheden die aangeleerd kunnen worden. Wie voorbereid is op onveilige omstandigheden, weet risico's beheersbaar te maken en hoeft de bode niet uit te zenden.

Voorbij de basis op orde

Voor de gezondheid van mens, plant en dier is een goede kwaliteit van onze leefomgeving belangrijk. Vanzelfsprekend moet de basis op orde zijn. Dat is een eerste vereiste. Via de bestaande wettelijke kaders zorgen we al decennialang voor een basisbescherming van de leefomgeving en de gezondheid van mens en dier. De provinciale overheid kan nog meer bereiken als voorbij de wettelijke normen gekeken wordt en zij gezondheid vanuit een integraal perspectief stimuleert. In Brabant zijn er al eerder extra stappen gezet om voorbij "de basis op orde" te gaan. Zoals de ambitie om de luchtkwaliteit extra te verbeteren door minder ammoniakuitstoot vanuit veehouderijen (PMWP Provincie Noord-Brabant, 2016). Zo zie je dat voorbij de basis op orde kan. Het is een kwestie van durven, van anders denken en vooral van anders doen. "Laten we de goede dingen doen, en niet de dingen minder slecht. De toekomst is krachtig, maar kansen moet je nú pakken" aldus gezondheidsexpert Leendert van Bree. Deze gedachte past ook bij de trend in de verschuiving in het werken aan gezondheid (zie Figuur 2). Waar voorheen veel nadruk lag op het voorkomen van ongezondheid, besteden we tegenwoordig steeds meer aandacht aan het bevorderen én versterken van gezondheid.

Figuur 2: Trend met betrekking tot de verschuiving in het werken aan gezondheid

Naar een duurzame en uitdagende leefomgeving

Als je gezondheid echt wil bevorderen en versterken heb je een duurzame en uitdagende leefomgeving nodig. Dit is een omgeving waarin gezondheid en kwaliteit van leven als intrinsiek kapitaal van duurzaamheid wordt gezien. Inmiddels zien we internationale steun voor de transitie naar een duurzame en uitdagende leefomgeving. De Verenigde Naties hebben 17 Duurzame Ontwikkelingsdoelen geformuleerd. Ook in deze doelen zie je verbandingen naar een gezonde en duurzame leefomgeving (zie Figuur 3). Zo stelt doel nr. 3 'goede gezondheid en welzijn' dat er gezorgd moet worden voor gezond leven en het bevorderen van welzijn voor iedereen in alle leeftijden (healthy ageing, zie kader). En doel nr. 11 streeft naar 'duurzame steden en gemeenschappen' waarbij steden inclusief, veilig, veerkrachtig en duurzaam zijn.

Figuur 3: De 17 Duurzame Ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties

Gezondheid voor iedereen in alle leeftijden

Brabant vergrijst en ontgroent. Deze demografische ontwikkelingen vragen om gezonde levensloop-perspectieven voor jong en oud. De toekomst heeft draagkrachtige jongeren en vitale ouderen nodig. 'Healthy ageing' gaat over gezond opgroeien, gezond volwassen blijven en gezond en vitaal oud(er) worden. Hoe kunnen we daaraan werken:

- Bevorderen van (publieke) gezondheid, veiligheid, welzijn en sociaal kapitaal (én het verkleinen van ongelijkheid daarin);
- Verminderen van welvaarsziekten – meer bewegen, gezonde leefstijl, beschikbaarheid van voorzieningen (nudging);
- Gezonde en leefbare compacte(re) stad, maar mét goede stad-ommandel verbindingen en mét groene en blauwe verbindingen;
- Accommoderen van vergrijzing, vereenzaming en mentale aandoeningen; opvangen van decentralisaties, met vooral aandacht voor kwetsbare groepen;
- Bevorderen van positieve gezondheid, welzijn en sociale veerkracht.

2 (Inter)nationale inspiratie: gezonde keuzes in stedenbouw

Er zijn wereldwijd inspirerende voorbeelden van gezonde steden. Zo onderzocht CNN in 2014 wat mondiaal de meest gezondste steden zijn. Alle top-10-steden hebben beleidsmaatregelen geïmplementeerd die de lokale bevolking uitdagen gezonde keuzes te maken. Zij bieden bijvoorbeeld eenvoudig toegang tot parken, gezond en voedzaam voedsel en openbaar vervoer. Ze hebben innovatieve programma's ontwikkeld om ziekte te bestrijden en te voorkomen en de kwaliteit van leven voor inwoners voor alle leeftijden te vergroten.

- 1 Kopenhagen, Denemarken – Focus: geluk
- 2 Okinawa, Japan – Focus: gezond oud worden
- 3 Monte Carlo, Monaco – Focus: lage babysterfte
- 4 Vancouver, Canada – Focus: luchtkwaliteit
- 5 Melbourne, Australië – Focus: Leefbaarheid
- 6 New York, Verenigde Staten – Focus: anti-rook maatregelen
- 7 Jonkoping, Zweden – Focus: ouderenzorg

- 8 Havana, Cuba – Focus: preventieve medicatie
- 9 Singapore – Focus: gezondheidszorgsysteem
- 10 Napa, Verenigde Staten – Focus: gezond gedrag

Ook in Nederland werken steden aan de gezondheid van hun inwoners. De gemeente Eindhoven doet dat sinds 2014 samen met het ministerie van Infrastructuur en Milieu en Rijkswaterstaat Zuid-Nederland via het programma 'Slimme en Gezonde Stad'. De Centrumring van Eindhoven staat centraal in een project over stedelijke herstructurering en gezonde mobiliteit. Het project bestaat uit drie onderdelen. Als eerste toetst de gemeente Eindhoven een nieuwe Milieu Gezondheids Risico indicator. Dit instrument brengt het risico op gezondheidseffecten door milieufactoren op lokaal niveau in beeld. Hiermee kunnen gemeenten goede keuzes maken over maatregelen om de leefomgevingskwaliteit te verbeteren. Daarnaast vindt in Eindhoven onderzoek plaats naar het doorlopend meten van luchtkwaliteit (real time informatie via sensoren middels een burgermeetsysteem) en de invloed hiervan op gedrag. En tenslotte wordt gewerkt aan een Roadmap Gezonde Verstedelijking.

In 2015 lanceerde de Amsterdam Economic Board vijf grootstedelijke 'uitdagingen' die zich richten op het jaar 2025, het jaar dat Amsterdam 750 jaar bestaat. Gezondheid is één van deze uitdagingen. Als doel stelt de de Board dat in 2025 de bewoners van de Metropoolregio Amsterdam twee gezonde levensjaren extra hebben. Gezondheid is hiermee een eigenstandige ambitie i.p.v. als een meekoppelend belang. De Board wil met de regio een internationale voorloper zijn met innovaties gericht op gezond leven, actief ouder worden en Quality of Life. Door het ontwikkelen van innovaties voor duurzame persoonlijke zorg en welzijn met opschaalbare businessmodellen, maken de samenwerkende bedrijven, zorginstellingen, overheden en inwoners samen de omslag van 'zorgconsument' naar 'gezondheidsproducent'. Een nieuwe benadering die zich focust op preventie van ziekten, op gezondheid en gedrag en op het ervoor zorgen dat de mens in haar omgeving zo lang mogelijk gezond kan leven.

Voedselomgeving: de fastfood invasie in Brabant

Onlangs concludeerde Omroep Brabant dat er een invasie van internationale fastfoodketens in Brabant is. Is het een vloek of zegen? Vanuit economisch perspectief is het een kansrijke trend; het geeft nieuwe banen en de horecabranche groeit. Vanuit het gezondheidsperspectief is het echter de vraag of dit een wenselijke ontwikkeling is. Eetgedrag wordt namelijk beïnvloed door je omgeving: zien eten doet eten. Hoe groter het aanbod aan ongezond, slecht eten in je omgeving, hoe minder gezond mensen ook daadwerkelijk eten. Ondanks dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor hun gedrag en dat zelf kunnen kiezen wat je eet een fundamenteel mensenrecht is, ligt er toch een taak bij de overheid om gezond eetgedrag te stimuleren. Het inrichten van een gezonde voedselomgeving is essentieel. Dit is een omgeving waarin meer aanbod is van gezond voedsel en waardoor minder ongezonde verleidingen op de loer liggen. Een lokale overheid met ambities en lef kan middels de plaatsings- en toewijzingsregels op een gezonde voedselomgeving sturen.

Gezond gedrag en een hoge Quality of Life in de leefomgeving

Nederlanders bewegen veel door te fietsen. Ruimtelijke ordening speelt een grote rol in het faciliteren daarvan. We fietsen al veel, echter het kan meer gestimuleerd en gefaciliteerd worden dan op dit moment gebeurt. Bijvoorbeeld door fietsers en voetgangers op doorgaande routes voorrang te geven. Maar goede gezondheid is natuurlijk niet alleen de verantwoordelijkheid van de overheid. Betrokkenheid van burgers is ook van cruciaal belang bij het creëren van een gezonde gemeenschap. In steden met een hoge Quality of Life is ook een grote betrokkenheid van de inwoners. Het is dus niet alleen een kwestie van het aanleggen van fietspaden, maar ook de binding met de woonomgeving en de betrokkenheid van de bewoners hierbij. Dit kunnen we nader toelichten met het Triade-model. Het is een instrument waarmee we gedrag kunnen verklaren, voorspellen en beïnvloeden. Het model beschrijft een combinatie van drie factoren die het gedrag bepalen: motivatie, capaciteit en gelegenheid. Om gedrag te veranderen, moet iemand op al deze gebieden scoren. Hoe hoger de scores des te groter de kans op uitvoering van het gewenste gedrag. Dus wanneer iemand gemotiveerd is om te fietsen en de capaciteiten heeft om dit te doen, maar er geen gelegenheid is in de vorm van fietspaden in de omgeving, is de kans kleiner dat het gedrag uitgevoerd wordt, dan wanneer alle drie de factoren aanwezig zijn.

Opvallend is dat beleid, gericht op gedragsbeïnvloeding, vaak slechts aan één of hoogstens twee voorwaarden van het Triade model tegelijkertijd aandacht besteedt. De overige voorwaarden negeren of vergeten we vaak. Met ineffecatieve beleidsmaatregelen tot gevolg. Wat de Omgevingsvisie betreft, bestaat de valkuil dat men bij gedragsbeïnvloedingspogingen vooral gericht is op het gebruik van gelegenheidsmaatregelen. Maar als we de extra gelegenheid niet flankeren door een verhoogde motivatie en capaciteit, dan zal de maatregel weinig effect sorteren.

3 Maak in Brabant het verschil met een mensgerichte benadering

We zitten in een transitie voor onze welvaart van morgen. Hoe de toekomst er exact uitziet, laat zich niet zomaar voorspellen. Wel zien we nieuwe uitdagingen waar Brabantse (verstedelijkte) regio's nu voor staan. Denk aan de energietransitie, de klimaatverandering en gezond stedelijk leven. De kernvragen voor de toekomst zijn echter: hoe behouden we onze omgeving, die ons inspireert en uitdaagt? Hoe behouden we in algemene zin onze welvaart, vrijheid en gezondheid? Hoe behouden we meer specifiek biodiversiteit, de beschikbaarheid van grondstoffen en een winstgevend economisch model? De 'Agenda Stad' stelt dat verstedelijkte regio's de winnaars van morgen zijn als zij erin slagen de economische voordelen van de stad op een intelligente wijze te koppelen aan deze grote maatschappelijke uitdagingen. De actuele uitdaging voor stedenbouwkundigen en planologen is om met hun ontwerpen bij te dragen aan de oplossingsrichtingen voor deze uitdagingen. Daarbij gaat het dus niet alleen om een goed plan dat bijdraagt aan goede gezondheid, maar gaat het om het bredere kader van duurzaamheid en aantrekkelijkheid van steden voor bewoners en bedrijven. Uit diverse benchmarkonderzoeken van steden blijkt dat steden met de hoogste Quality of Life, zoals Vancouver, Stockholm en Kopenhagen, hun duurzaamheidsvraagstukken vanuit een mensgerichte benadering aanpakken. De Quality of Life-gedachte loopt ook als een rode draad door de drie pijlers van duurzame ontwikkeling: sociaal-cultureel, economie en ecologie (people, planet, profit). Een aantrekkelijke gezonde leefomgeving is daarbij veruit het belangrijkste.

(Gezondheids)beleving van de fysieke leefomgeving

De nieuwe Omgevingswet maakt het mogelijk burgers eerder te betrekken bij plannen over de leefomgeving. Dit en het zorgen dat gezondheid voldoende aandacht krijgt in de plan- en besluitvorming vermindert niet alleen gezond-

heidslasten, het voorkomt onnodige kosten voor herstel en dus ook publieke onrust. De Q-koortsepidemie, de megastallendiscussie, de brand bij Chemie-Pack in Moerdijk en slagschaduw en geluidshinder door windmolens zijn voorbeelden die duidelijk maken dat de directe fysieke leefomgeving een groot effect kan hebben op de gezondheid zoals mensen die ervaren. De laatste jaren stellen burgers steeds meer vragen aan de provincie over milieurisico's waarvan de gezondheidseffecten nog onvoldoende bekend zijn. De perceptie van burgers ten aanzien van het gezondheidsrisico speelt hierbij een belangrijke rol. De gezondheidsbeleving, het oordeel van de burger over de eigen gezondheid, is een samenvattende gezondheidsmaat van allerlei gezondheidsaspecten die voor de persoon in kwestie relevant zijn. De vraag is hoe je burgers tijdig betrekt bij plan- en besluitvorming en hoe je in je beleid ruimte geeft aan de beleving van burgers. De dialoog kan hiervoor als beleidsinstrument worden ingezet om aan participatie en beleving van mens en maatschappij te werken. Deze gedachte sluit aan op de trend in de verschuiving in de focus qua denken over humane gezondheid (zie Figuur 4). Waar in het verleden in het denken over gezondheid de nadruk lag op ziekte en zorg, ligt tegenwoordig steeds meer de focus op gezondheid en gedrag en mens en maatschappij waarbij ook Quality of Life en (gezondheids)beleving een grote rol spelen.

Figuur 4: Trend met betrekking tot de focus qua denken over humane gezondheid

4 Kansen voor gezondheid in de Omgevingsvisie

Aan de hand van diverse argumenten en voorbeelden hebben we laten zien dat er door een gezond ingerichte fysieke leefomgeving veel kansen zijn om aan de gezondheid van Brabanders te werken. Om daadwerkelijk tot een gezond ingerichte fysieke leefomgeving te komen, zijn in het kader van de Omgevingsvisie de volgende acties nodig:

1 Neem gezondheid en Quality of Life van mensen als uitgangspunt in de Omgevingsvisie

Bij alle focus op technische en praktische aspecten in de Omgevingsvisie mag vooral de mensenkant niet worden vergeten. Want wanneer de inrichting

en de omgeving van een gebied een gezonde manier van leven faciliteert, scoort het gebied ook hoog ten aanzien van Quality of Life. Kies daarom voor een mensgerichte benadering in de Omgevingsvisie door de Quality of Life-gedachte constant in het achterhoofd te houden. Eigenstandige ambities ten aanzien van gezondheid mogen daarbij niet ontbreken.

2 Steek in op preventie: voorkom ongezondheid en bevorder én versterk duurzaam de gezondheid van Brabanders

Er is een onderscheid te maken in de benadering hoe de provincie aan gezondheid van haar inwoners kan werken. Enerzijds is er de handhavingstaak op diverse terreinen van de fysieke omgeving, die een top-down werking heeft en die past bij de taken waarin de provincie een wettelijke verantwoordelijkheid heeft. Denk aan het bewaken van basisvoorwaarden zoals gezonde lucht, water en bodem, riolering en gezond voedsel. Met dit bevoegd gezag werpt de provincie zich op als hoeder van de gezondheid van de inwoners van Brabant en mag gezondheid niet vergeten worden. Aan de andere kant is er een bottom-up strategie noodzakelijk om gezondheid te bevorderen en te versterken via de mogelijkheden die de provincie heeft om te agenderen, te stimuleren, partijen bij elkaar te brengen en te zorgen voor kennisuitwisseling. De provincie is daarmee de co-investeerder en leerambassadeur van gezondheid en heeft als gebiedsregisseur een scharnierfunctie naar gemeenten, waterschappen, het bedrijfsleven, maatschappelijke partners, lokale initiatieven en inwoners. Dat houdt in dat je als provinciale overheid moet blijven inzetten op gezondheidsbescherming en -bevordering, maar dat je ook die volgende stap naar een duurzame, gezonde, concurrerende leefomgeving moet zetten. De Omgevingsvisie biedt daartoe een uitgelezen kans. Focus in de Omgevingsvisie daarom op de 2e en 3e kolom van onderstaande tabel.

Voorkomen van ongezondheid	Bevorderen van gezondheid	Versterken van gezondheid
<i>= de schone, veilige, klimaatadaptieve leefomgeving</i>	<i>= de bewegingsvolle, mobiele, groene leefomgeving</i>	<i>= de duurzame, gezonde, vitale, slimme leefomgeving</i>
1. Ruimtelijke condities	1. Ruimtelijke + sociale condities	1. Ruimtelijke + sociale + duurzame condities
2. Focus op basis op orde	2. Focus op leefbare omgeving	2. Focus op kwaliteit van leven
3. Beschermen	3. Verleiden	3. Uitdagen
4. Handhaven milieunormen	4. Speelruime bieden door gedeelde afwegingskaders	4. Uitgaan van gezondheids- en omgevingswaarden en ambities
5. Risicobeheersing	5. Mensen motiveren	5. Mensen empoweren
6. Aanbod georiënteerd	6. Vraag georiënteerd	6. Zelfmanagement georiënteerd
7. Overheid als hoeder	7. Overheid als facilitator	7. Overheid als co-investeerder

3 Denk in koppelmechanismes voor extra gezondheidswinst

Het klassieke milieu- en omgevingsbeleid vraagt om verfijning en modernisering. Enerzijds is er de roep om naast (milieu)normen ook te sturen op gezondheids- en omgevingswaarden. Anderzijds biedt het koppelen van beleidsdomeinen allerlei mogelijkheden. Door opgaven en ambities van verschillende domeinen (o.a. ruimtelijke inrichting, milieu, mobiliteit, economie) met elkaar te verbinden en vanuit gezamenlijke belangen te werken aan een duurzame, gezonde, slimme omgeving, is extra gezondheidswinst voor de Brabanders te boeken. Neem als voorbeeld het stimuleren om meer mensen op de fiets te krijgen. Dit heeft meerdere voordelen. Fietsers stoten geen afvalstoffen uit zoals gemotoriseerd verkeer. Dit is beter voor de luchtkwaliteit. Ook is er minder geluidshinder dan van gemotoriseerd verkeer. Tegelijkertijd stimuleer je gezond gedrag wat gunstig is voor welvaartsziekten. Daarnaast wordt een regio beter bereikbaar als meer mensen op de fiets naar hun werk gaan. Tenslotte vraagt fietsen om slimme toepassingen in de inrichting van de leefomgeving; denk aan slimme verkeerslichten. Op deze manier kun je aan meerdere opgaven en ambities tegelijkertijd werken en zijn alle domeinen en partijen verantwoordelijk voor gezondheid en een gezonde leefomgeving.

Externe gesprekspartners

Leendert van Bree	Universiteit Utrecht
Inge van den Broek	GGD GMV
John Dagevos	Telos, Brabants Centrum Duurzame ontwikkeling
Richard Dumont	Provincie Noord-Brabant
Peter Glas	Provinciale Raad Gezondheid
Ronald van der Graaf	RIVM
Arjen Heus	Franky Cherry
Dennis Holten	Franky Cherry
Anne Huijbers	Young Professionals Brabant
Arthur van Iersel	GGD GHOR Nederland
Henk Jans	Provinciale Raad Gezondheid
Annemarie Moons	Sociaal-Economische Raad Brabant
Rob Scholtens	Provincie Noord-Brabant
Thijs van der Schoot	Zet Brabant
Annemiek Stoppelenburg	Provinciale Raad voor de Leefomgeving
Hans Verhoeven	Gemeente Eindhoven
Esther Vos	Provincie Noord-Brabant
Edwin Weijtmans	Provincie Noord-Brabant
Annemieke van der Zijden	Provinciale Raad Gezondheid

Geraadpleegde bronnen

- Acquaah Arhin, G.K. (2015). Hoofdstuk 2. Theoretisch perspectief (o.a. risicomaatschappij, risicoperceptie en risk governance). In: De perceptie van gezondheidsrisico's. Mestverwerking in Brabant. Masterthesis. Provinciale Raad Gezondheid.
- Amsterdam Economic Board. (2016). Gezondheid.
Via: <https://www.amsterdameconomicboard.com/gezondheid>
- Bandura, A. (1977). Social learning theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Barton, H. (2009). Land use planning and health and well-being. Land Use Policy; 26, Supplement 1:S115-S123
- Braak, J. van den, (2016). Van normen naar waarden.
In: Tijdschrift Milieu; special De Gezonde Stad. 2016:7.
- Schram-Bijkerk, D., Kruize, H., Staatsen, B. & Kamp, I. van, (2016). Modellen plaveien de weg naar een gezonde stad. In: Tijdschrift Milieu; special De Gezonde Stad. 2016:7.
- BrabantAdvies (2016). Strategisch adviseren in de Brabantse Health Deal. Via: <https://www.brabantadvies.com/uncategorized/>

strategisch-adviseren-brabantse-health-deal/.

- Bree, L. van, (2016). Van beschermen naar bevorderen. In: Tijdschrift Milieu; special De Gezonde Stad. 2016:7.
- Bree, L. van (2017). Gezonde leefomgeving in een Omgevingsvisie – Transitie in omgevingsdenken! Presentatie 12 mei 2017.
- CNN (2014). The CNN 10 healthiest cities. via. <http://edition.cnn.com/interactive/2014/09/health/cnn10-healthiest-cities/>.
- Coombes, E., Jones, A. P., & Hillsdon, M. (2010). The relationship of physical activity and overweight to objectively measured green space accessibility and use. *Social Science and Medicine*, 70(6), 816-822.
- Ding, D. & Gebel, K. (2012). Built environment, physical activity, and obesity: what have we learned from reviewing the literature? *Health Place*; 18: 100-105.
- Frumkin, H. (2003) Healthy places: Exploring the Evidence. *Am J Public Health*; 93: 1451-146.
- E-boek gezonde wijk (2012). www.experimentgezondewijk.nl/gezonde-wijk/eboek/eboekgezondewijk.pdf
- Gemeente Amsterdam Dienst Ruimtelijke Ordening (2010). Bewegen moet beloond worden! Ruimtelijke condities voor een gezonde wijk.
- Gezondheidsraad (2017). Gezond groen in en om de stad. Den Haag: Gezondheidsraad; publicatienr. 2017/05.
- Graaf, J. de, (2016). "Denk vanuit verleidingskansen" Gezondheidsdirecteur Utrecht Hetty Linden. In: Tijdschrift Milieu; special De Gezonde Stad. 2016:7.
- Hänninen O, Knol A. (2011) European perspectives on environmental burden of disease. Estimates for nine stressors in six European countries. Helsinki: National Institute for Health and Welfare (THL); .
- Kemper, H., et al. (2015). Health benefits of green spaces in the living environment: A systematic review of epidemiological studies. *Elsevier*, 14(4), pp. 806-816.
- Kenniscentrum Healthy Urban Living (KCHUL) (2015). Visiedocument Slimme en Gezonde Stad.
- Köhler, W. (2010), Nederland is te slap tegen hartziekten en kanker. In: NRC Handelsblad, 9 maart 2010.
- Louis Bolk Instituut en Institute for Positive Health. Huber, M. en Staps, S. (2016). Zelfmanagement voor gezondheid en leefomgeving: tijd voor een nieuwe aanpak. Driebergen: Louis Bolk Instituut.
- Maas, J., Verheij, R.A., Groenewegen, P.P., de Vries, S., Spreeuwenberg, P. (2006). Green space, urbanity, and health: how strong is the relation? *Journal of Epidemiology & Community Health*, 60, pp. 587-592.
- Maas, J. (2009). Natural Environment – health environments. Exploring

the mechanisms. promotie februari 2009.

- Owen, N., Humpel, N., Leslie, E., Bauman, A., Salis, J. F., (2004). Understanding environmental influences on walking: Review and research agenda, *American Journal of Preventive Medicine*, 27(1), pp. 67-76.
- Poiesz, T. (1999). Gedragsmanagement, waarom mensen zich (niet) gedragen.
- Provinciale Raad Gezondheid (2011). Naar een gezond Brabant. Strategienota integraal gezondheidsbeleid. 's-Hertogenbosch: Provinciale Raad Gezondheid.
- Provinciale Raad Gezondheid. Verhagen, M. en van den Dungen, A. (2013). Ach, het zijn allemaal emoties. Gezondheidsbeleving in milieubeleid. 's-Hertogenbosch: Provinciale Raad Gezondheid.
- Provincie Gelderland (2016). De Gelderse Gezondheidswijzer. Quickscan gezonde leefomgeving. Via: <https://www.gelderland.nl/Gezondheidswijzer>.
- Provincie Noord-Brabant (2016). Provinciaal Milieu- en Waterplan 2016-2021. 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant.
- RIVM (2010). Een gezonder Nederland. Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2014. Via: <http://www.eengezondere nederlandse.nl/>.
- RIVM. Staatsen, B.A.M., van Alphen, T.H., Houweling, D.A., van der Ree, J., Kruize, H. (2017). Gezonde leefomgeving, gezonde mensen.
- Rijkswaterstaat – Lichtkogelcahier, 2014. Gezonde verstedelijking: De invloed van ruimtelijke inrichting op de gezondheid van stadsbewoners.
- Sampson, R. J. (2003). The Neighborhood Context of Well-Being. *Perspectives in Biology and Medicine*, vol. 46 no. 3, pp. S53-S64. Project MUSE, doi:10.1353/pbm.2003.0073.
- Search (2014). Search – Environment inspires. Heeswijk
- Slimme en Gezonde Stad Special. (2017). Eindhoven pionier gezonde stad.
- TNO. Tillie, N., Meijdam, J., Gout, A.M. (2013). Gezonde, vitale steden. *Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening*. 03 2013.
- Voet, M.C. (2016). Gezond in de Brabantse stad. Rol en taken provincie Noord-Brabant omtrent het benutten van kansen uit de fysieke leefomgeving om de gezondheid van stadsbewoners te verbeteren. Masterthesis: BrabantAdvies.

**KRIMP & GROEI IN DE BRABANTSE
OMGEVINGSVISIE:**

Maak regionaal onderscheid tussen krimpgebieden

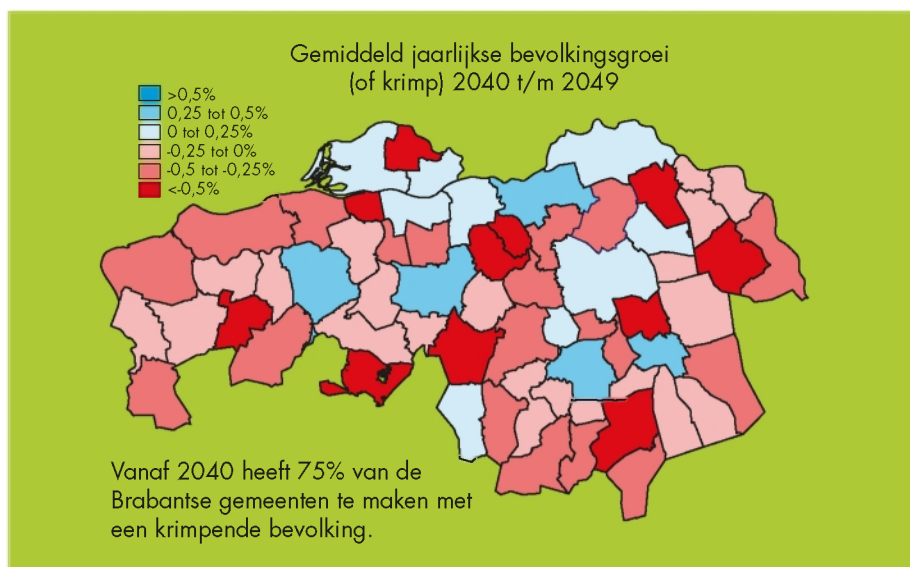
Maak vanuit de provinciale Omgevingsvisie regionaal onderscheid tussen gebieden. Zo komen de ruimtelijke en sociale kwaliteiten van Brabantse krimp dorpen – in het geheel van stad en land – optimaal naar voren.

1 Krimp en groei: dynamische ontwikkelingen in dorpen en steden

Brabant is in beweging! In het bestuursakkoord 2015 – 2019 wijzen Gedeputeerde Staten op de snel veranderende wereld die ook Brabant niet ontgaat. Niet in de laatste plaats is deze ontwikkeling terug te zien in de demografie: het aantal inwoners, hun samenstelling en de plaats waar zij wonen.

Veel sterker dan voorheen zien we een ongekende groei van de grootste Brabantse steden. Jongeren trekken naar de stad, wonen daar langer dan vroeger en het aantal internationale inwoners neemt fors toe. Tegelijkertijd zijn er gebieden waar het inwonertal terugloopt, vooral aan de randen van Brabant. Velen zien deze krimp als verval en achteruitgang.

Het beeld wordt steeds grilliger. Naast snelgroeïende steden vind je op een steenworp afstand landelijke gebieden waar het inwonertal terugloopt. En op wijkniveau kunnen die rollen nog eens omgedraaid zijn. Deze grote dynamiek – in de basis goed voorspelbaar, maar op lokaal niveau erg veranderlijk – vraagt om een antwoord. Hoe ga je om met de ontwikkelingen van krimp en groei?

Figuur 1: Bevolkingsgroei Brabantse gemeenten, prognose 2040 – 2050

Kijken we naar de toekomst, dan is één ding duidelijk: krimp is de regel. Van 2040 tot 2050 loopt het inwonertal in driekwart van de Brabantse gemeenten terug. Kortom: krimp is een gegeven. Naast de snelgroeiende steden moeten we richting de toekomst vooral ook over de krimpgebieden nadenken.

Waar ontwikkelingen van groei al de nodige aandacht krijgen (zowel op stedelijk niveau met centrumplannen en structuurvisies als op provinciaal niveau met de B5-samenwerking), schenken we nog weinig aandacht aan de toekomstige ontwikkelingen van krimp. Bovendien staat de aanpak van krimp – in tegenstelling tot die van groei – in Brabant nog in de kinderschoenen. Daarom zoomen we in dit advies specifiek in op krimp en laten we ‘groei’ in dit geval achterwege. We zijn ons ervan bewust dat de twee ontwikkelingen niet los van elkaar staan.

In dit advies beantwoorden we de volgende vraag: Hoe benut je de kansen van deze krimpontwikkeling? En welke rol kan de provinciale Omgevingsvisie daarin spelen? Voor we dat doen, zoomen we verder in op het begrip krimp en de bijbehorende aanpak.

2 Wat is krimp? Over vooroordelen en doemscenario's

Wat is krimp? In de meest zuivere betekenis staat krimp voor niets anders dan een dalend bevolkingsaantal. "Krimp is geen indicatie van een failliet, maar van een natuurlijke golfbeweging waarop ingespeeld moet worden," aldus Rijksbouwmeester Floris Alkemade in zijn essay 'De emancipatie van de Periferie'. Toch haalt het woord bij velen een subjectief beeld naar boven.

Krimp staat veelal voor verval, achteruitgang en stilstand. We zien krimp als een fenomeen dat we moeten voorkomen. Neem bijvoorbeeld het Oost-Groningse dorp Ganzedijk. In 2008 oordeelde de gemeente Reiderland dat het gehucht in de krimpregio 'van de kaart moest verdwijnen'. Ganzedijk was een 'rotte appel' die, gezien de grote leegstand en sociale problemen, ten dode was opgeschreven.

Hoewel uiteindelijk alleen maar een deel van de verouderde woningvoorraad is gesloopt, blies de gemeente Reiderland het vraagstuk fors op. Ganzedijk bestaat nog steeds, maar de negatieve lading rond krimp is in de hoofden van velen blijven hangen. Het zet bestuurders in een defensieve houding. Een eenzijdige houding, die op de lange termijn vaak averechts werkt.

Krimpgebieden: kwaliteit versus kwantiteit

Uit het proefschrift '*Local population decline in rural North-Netherlands*' van Hans Elshof blijkt dat een afname van voorzieningen in een krimpdorp niet leidt tot leegloop. Het verdwijnen van een school versterkt de uitstroom van bepaalde bevolkingsgroepen slechts in beperkte mate. Bovendien verhuizen net zoveel gezinnen met kinderen naar dorpen mét scholen als naar dorpen zonder scholen. Afname van kwantiteit hoeft dan ook niets te zeggen over de kwaliteit van een dorp. Wel is het belangrijk om een absoluut minimumniveau te hebben aan voorzieningen in de nabije omgeving. Denk aan een supermarkt of school binnen 10 kilometer afstand.

3 Omgaan met krimp: de 4 B's van Hospers

Op basis van onderzoek van Gert-Jan Hospers onderscheiden we vier strategieën voor omgang met krimp: bagatelliseren, bestrijden, begeleiden en benutten.

Ontwikkelingen van krimp bagatelliseren we doorgaans. Lokale bestuurders vrezen de krimp en ontkennen dat er sprake is van een afnemende bevolking. Deze houding werkt averechts, omdat bestuurders zo niet adequaat op de ontwikkeling inspelen. Als tegenreactie bouwen ze extra woningen en voorzieningen (bestrijden), wat tot een verstoring van de regionale markt kan leiden. Ook in de provincie Noord-Brabant bagatelliseren bestuurders nog veel, blijkt uit onderzoek van J.M. Kuiken onder West-Brabantse gemeenten.

Begeleiden en benutten van krimp – erkennen van de ontwikkeling zonder daar negatieve lading aan te geven en vervolgens actief in te spelen op de kansen en ontwikkelingen – is een veel effectievere aanpak. Om daar te komen moeten we ons focussen op kwaliteit, identiteit en regionaal onderscheid.

De 4 B's van Krimpbeleid:

Bagatelliseren:	Ontkennen of negeren van ontwikkelingen van krimp
Bestrijden:	Tegengaan van krimp door voorzieningen bij te bouwen
Begeleiden:	Accepteren van krimp en passend beleid ontwikkelen (bijv. sloop)
Benutten:	Benutten van de voordelen van krimp (bijv. goedkopere woningvoorraad)

4 Kansen voor krimpgebieden: het maken van regionaal onderscheid

Van pittoreske gehuchten tot open polderlandschappen, van Oost-Brabantse zandgrond tot West-Brabantse klei: ieder krimpgebied heeft zijn eigen kwaliteit. Hier ligt de kracht van het Brabantse krimplandschap. Door regionaal onderscheid te maken en de identiteit van verschillende plaatsen uit te lichten, komt de kwaliteit naar voren. Zo ontstaat een boeiend palet van stad en land. Met plaatsen waar mensen trots zijn op de kwaliteit van hun dorp en dat ook

uitdragen. Een kwaliteit die kan variëren van een rustgevende woonomgeving tot een rauwe pionierslocatie. Naast fraaie architectuur kan kwaliteit namelijk ook voor vernieuwingsruimte staan. Bovendien gaat het om zowel dorpen als steden. Naast krimp dorpen – waar bevolkingsdaling nu al zichtbaar is – treedt krimp over enkele tientallen jaren ook in (middelgrote) steden op. Ook daar kan het zichtbaar maken van een identiteit een positief effect hebben.

Door het uitlichten van kwaliteit en identiteit kan een nieuw elan ontstaan. Dat wakkert bij bewoners het enthousiasme aan om met de ontwikkeling van hun dorp of stad aan de slag te gaan. Maar het aanbrengen van een identiteit is niet voldoende. Het nieuwe imago dient ook daadwerkelijk tot bezieling bij de bevolking te leiden. De Duitse 'IBA-aanpak' is hiervan een geslaagd voorbeeld. Met de Internationale Bau-ausstellung worden grote ruimtelijke kunstprojecten in krimpgebieden gerealiseerd. In de deelregio Sachsen Anhalt kozen de 19 steden elk een eigen thema (leitmotiv) en werkten dat via architectuur en kunst tot op wijkniveau uit. De aanpak was een groot succes. Het gaf de steden een herkenbare identiteit, leidde tot een stabilisering van de vastgoedprijzen en tot activering van burgerinitiatieven.

In Brabant kennen we verschillende voorbeelden van inwoners die actief aan de slag gaan en zo een identiteit voor het dorp ontwikkelen. In Elsendorp werken inwoners bijvoorbeeld aan het klimaatneutraal maken van hun woonplaats, de aanleg van glasvezel en het promoten van toerisme. Ook bedachten zij de slogan 'Elsendorp: small village, great people', wat sterk duidt op het ontwikkelen van een eigen identiteit. Dergelijke initiatieven zijn een niet te onderschatten ontwikkeling. Naast samenhang hebben zij ook een impact op de economie. In sommige dorpen leidt dit actieve verenigingsleven tot hernieuwde bedrijfsinvesteringen of een zelfs licht stijgende bevolking.

De eerdere provinciale IDOP-aanpak (de opzet van dorpsontwikkelingsplannen, van 2008 – 2013) kende de voorwaarde dat inwoners niet enkel betrokken, maar 'mee in the lead' dienden te zijn. Hoewel de meningen over IDOP verdeeld zijn, waren de centrale rol voor de inwoner en de nauwe samenwerking tussen gemeenten, Vereniging Kleine Kernen Noord-Brabant (VKK) en provincie kenmerkend. Het droeg bij aan een gemeenschapszin en actieve houding die ook vandaag de dag nog zichtbaar is in plaatsen als Elsendorp, Esbeek, Biest-Houtakker en Werkendam.

De aanpak op regionaal niveau kent – naast het differentiëren van identiteit en kwaliteit tussen dorpen en steden – nog een belangrijk motief. Veel maatschappelijke opgaven zijn tegenwoordig alleen op het regionale schaalniveau

aan te vliegen. Ze schieten tekort bij een lokale aanpak. Het gaat vooral om vraagstukken op het gebied van economie, arbeidsmarkt en de woningmarkt. Om een voorbeeld te noemen: het bevorderen van de werkgelegenheid in Tilburg heeft zowel impact op de omliggende dorpen, als op verderop gelegen steden. Het personeel van Tilburgse bedrijven komt namelijk uit al deze plaatsen. Stad en land staan met elkaar in verbinding en “gemeentegrenzen zijn daarmee eigenlijk fictie geworden,” zoals VNG-voorzitter Jan van Zanen het treffend verwoordde (Zie Figuur 2).

Kansen voor krimpgebieden: Mindshift!	
Benutten van kansen voor krimpgebieden vergt een andere mindset. De mindshift is als volgt:	
DOEN	NIET DOEN
Uitgaan van de huidige situatie	Uitgaan van een onrealistisch wensbeeld
Neutraal blijven	Een negatieve lading geven aan krimp
Inwoners betrekken	Oordelen als bestuurders onder elkaar
De unieke identiteit uitlichten	Uniform beleid voor elk gebied voeren
Focus op de leefwereld (DUS)	Focus op de gemeentegrenzen
Focus op kwaliteit	Focus op kwantiteit

Figuur 2: Mindshift voor krimpgebieden

Urgentie

Dat het menens is om in regionaal verband aan ruimtelijke opgaven te werken, blijkt uit diverse voorbeelden. De regio Parkstad Limburg had jarenlang met forse bevolkingskrimp te maken. De ontwikkeling leidde tot een neergaande ruimtelijke tendens. Vanuit kwantiteitsdenken namen grote retail centra bezit van het landelijk gebied. Om de kwaliteit van het landschap voorop te stellen, maakte Parkstad Limburg uiteindelijk de harde keuze om nog slechts één perifere winkellocatie toe te staan. Dergelijke ‘ongemakkelijke keuzes’ zijn onmisbaar voor de toekomst van krimpgebieden, omdat ze de kwaliteit beschermen door over de ‘korte termijn voordelen’ heen te stappen.

Een strenge, maar rechtvaardige blik op ruimtelijke ontwikkelingen blijft vereist om de ‘Quality of Life’ intact te houden. Hoewel in dit advies de positieve, inspirerende aanpak voorop staat, zijn provinciale interventies in sommige gevallen onmisbaar. Bijvoorbeeld in het geval van woningbouw- of retailplannen, die tot een verstoring van de regionale markt leiden. Naast een stimulerende en faciliterende rol gaat het in dit geval om een duidelijk kaderstellende rol van de provincie. Duidt de men de identiteit van een regio bijvoorbeeld aan als rust-gevende, groene omgeving, dan dient de regio de groene buitengebieden ongerept

te laten. In andere gevallen kan de provincie besluiten de bebouwing in het buitengebied te laten slopen en de grond terug te geven aan de natuur. Een duidelijke keuze voor een identiteit gaat immers gepaard met een overtuigende aanpak.

De provincie Noord-Brabant werkt met Regionaal Ruimtelijke Overleggen (RRO's): overleggen tussen gemeenten in regionaal verband. De RRO's richten zich op verdeling van woningen, winkels en bedrijven-terreinen o.a. om ongewenst planaanbod terug te brengen. De RRO's kennen een aantal beperkingen:

1. RRO's vinden op het niveau van de gemeentegrenzen plaats. De leefwereld van de Brabander houdt echter niet op bij de gemeentegrens. Een vertekend beeld kan ontstaan, waarbij je de schaakstukken op het verkeerde bord verdeelt.
2. RRO's richten zich op kwantiteit. RRO's spreken over te verdelen aantallen. Grote gemeenten zitten daarvoor al snel als 'winnaar' aan tafel (daar is immers nog vraag naar voorzieningen), terwijl krimpgemeenten plaats nemen in het verdomhoekje. Veel kleine gemeenten nemen met tegenzin deel, want kwalitatieve aspecten waarmee zij zich kunnen onderscheiden, komen niet aan bod.
3. RRO's kennen alleen bestuurders als deelnemers. De gastenlijst is incompleet. Inzichten van inwoners, bedrijven en maatschappelijke instellingen – drijvende krachten in krimpgebieden – blijven onbenut.

Het Daily Urban System (DUS) – het dagelijkse leefpatroon van inwoners – kan hierin uitkomst bieden. Door in beeld te brengen waar inwoners zich dagelijks verplaatsen voor voorzieningen, werk en activiteiten (in de vorm van vervoersstromen, koopstromen en postcodegegevens), wordt duidelijk waar de problemen en kansen van een regio liggen. Een onmisbare analyse om je een realistisch beeld te vormen van de regionale opgaven en de partijen die daarbij betrokken zijn. Bovendien wordt duidelijk dat Brabanders zowel op het eigen dorp als op grotere omliggende plaatsen gericht zijn en dat afstanden over de gemeente-, provincie- en zelfs landsgrenzen heen gaan. Neem het Land van Cuijk. Inwoners gaan voor hun voorzieningen naast nabijgelegen dorpen als Boxmeer eerder naar het Gelderse Nijmegen dan het Brabantse 's-Hertogenbosch. De provincie kan een coördinerende rol vervullen door

het Daily Urban System per gebied vast te stellen en hier – eventueel – de Regionaal Ruimtelijke Overleggen (RRO's) op af te stellen. Het is cruciaal om het DUS te blijven monitoren en updaten. Leefpatronen kunnen over de jaren heen namelijk veranderen. Zo blijft het DUS toekomstbestendig.

Een eigen gezicht voor krimpdorpen

Door de identiteit van de dorpen uit te lichten, ontstaat een levendig en vitaal gebied. Hieronder enkele voorbeelden, ontleend aan Gert-Jan Hospers van het Kennisnetwerk Krimp Noord/Nederland.

Groendorpen

Groendorpen zijn dorpen waarbij de focus ligt op veel groen en duurzaamheid. In deze landelijke dorpen is het bovengemiddeld goed (en rustig) wonen. Ze hebben niet perse voorzieningen. Wel hebben ze bijvoorbeeld glasvezel, omdat creatievelingen er de rust vinden om te werken. Een voorbeeld hiervan is Boekel, waar een Ecodorp wordt ontwikkeld.

Pionierdorpen

Pionierdorpen zijn rauwe dorpen met een actieve lokale gemeenschap. Ze zijn niet mooi, maar herbergen een grote vernieuwingszin. Hier mag en kan veel, hier bedenken dorpsraad en inwoners lokale oplossingen voor vraagstukken zoals klimaatverandering en vergrijzing. Een voorbeeld hiervan is het dorp Moerdijk.

Pronkdorpen

Pronkdorpen zijn dorpen met mooi erfgoed en toeristische aantrekkingskracht. Mede dankzij de bezoekers die er komen kunnen voorzieningen in stand blijven. Een voorbeeld hiervan is Grave, een mooi monumentaal dorp met karakteristieke gebouwen.

Technologische dorpen

Technologische dorpen zijn dorpen waar inwoners en bedrijven innovaties en allerlei technische ontwikkelingen uitproberen en uittesten. Naast de stedelijke omgeving zijn innovaties namelijk bijzonder bruikbaar in landelijk gebied. Een voorbeeld hiervan is het dorp Drimmelen, waar een pilot loopt om met inzet van zelfrijdende bussen bereikbaarheid te behouden.

5 Handreiking voor het opstellen van regionale visies

Ook vanuit bestuurlijk perspectief is het noodzaak om regionaal onderscheid tussen gebieden te maken. Er is behoefte aan een regionale visie voor krimpgebieden, die uitgaat van de verbindingen tussen stad en land en waar kwaliteit centraal staat. De Omgevingsvisie kan op een praktische manier voorzien in het maken van dit regionaal onderscheid. Vanuit de visie kunnen we aansturen op het ontwikkelen van regionale deelvisies en actieagenda's voor krimpgebieden, die de samenwerking tussen stad en land weergeven. De visies kunnen we in samenwerking met inwoners, bedrijven, bestuurders en maatschappelijke organisaties opstellen. Door nadrukkelijk de identiteit tussen de verschillende steden en dorpen in het gebied te onderscheiden, ontstaat een realistisch beeld waarin ook de kwalitatieve kansen naar voren komen. Het is van doorslaggevend belang om daarbij uit te gaan van het Daily Urban System en inwoners volop te betrekken.

In het ideaalplaatje zou de 'kwalitatieve kijk op krimp' het volgende omvatten:

- 1 Het Daily Urban System als vertrekpunt
- 2 Zachte aspecten (identiteit en kwaliteit) als fundament
- 3 De lokale bevolking als drijvende kracht
- 4 Een aanpak op bouw, renovatie en sloop als versnellend hulpmiddel
- 5 De juridische ruimte van de Omgevingsvisie en -Wet als facilitator

1 Start de visie vanuit het Daily Urban System

Een goede visie begint bij het Daily Urban System (DUS). Het DUS is het meest realistische vertrekpunt en geeft in een oogopslag weer hoe de situatie in elkaar zit: welke plaatsen behoren tot 'de regio', hoe zijn zij met elkaar verbonden en hoe verhouden zij zich tot elkaar?

- ➔ Benoem als provincie vanuit dit Daily Urban System de krimpregio's van Brabant: Land van Cuijk, regio Woensdrecht, regio Steenbergen, Land van Heusden en Altena, enz.

Het is hierbij cruciaal om los te komen van bestaande instituties en organisatievormen zoals gemeentegrenzen. 'Grensontkennend denken en doen' zoals onderzoeker Geert Teisman het noemt: "Organisatiegrenzen helpen weliswaar om vat te krijgen op de complexe realiteit, maar ze zijn in essentie kunstmatig. De uitdaging is om anderen over hun grenzen te trekken en zo grenzen opnieuw te definiëren."

2 Werk met zachte aspecten

Maak naast harde aspecten (vierkante meters aan winkelruimte, kantoren en bedrijventerreinen) ook de zachte aspecten van een regio zichtbaar. Deze zijn onmisbaar om de identiteit van een gebied naar voren te brengen. Wat is de identiteit van de verschillende plaatsen en dorpen in een gebied? Welke kwaliteiten herbergen ze, die je verder kunt uitlichten?

Bij Achterhoek 2020 wordt gewerkt met het project 'Parels en Puinhopen'. Inwoners kunnen voor hun dorp prachtige, beeldbepalende gebouwen aanmelden die extra ondersteuning verdienen ('parels'), net als verloederde gebouwen die afdoen aan de identiteit van het dorp en die gesloopt dienen te worden ('puinhopen'). Gemeente en/of provincie nemen de parels en puinhopen vervolgens mee in de regionale woonvisie.

3 Zet inwoners aan het roer

Stel de regionale visie op in samenwerking met inwoners, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Zij vormen de drijvende kracht in krimpregio's en zijn onmisbaar aan tafel naast de bestuurders. De verschillende partijen dienen gelijkwaardig aan elkaar te zijn. In de praktijk ondernemen gemeenten en dorpen op dit moment wel pogingen om inwoners te betrekken, maar van een gelijkwaardige positie met aanmerkelijke inbreng is vaak nog geen sprake. Neem al lopende initiatieven van inwoners als uitgangspunt. Zo vermijd je dat de overheid 'the lead' neemt.

Inwoners van Elsendorp (één van de dorpen van de Vereniging Kleine Kernen Noord-Brabant) stelden zelf een gebiedsvisie op en overhandigden die aan de politiek. Voorzitter van de dorpsraad Willy Donkers geeft aan dat inwoners wezenlijk andere zaken zien dan overheid en politiek. Door via 'Elsje Posters' de aandacht te triggeren ging de dorpsraad met verschillende inwoners en bedrijven in gesprek.

4 Werk met een aanpak op bouw, renovatie en sloop

Om de kwaliteit van gebieden met veel leegstand te versterken, is het van groot belang om tot een goede aanpak te komen wat betreft bouw, renovatie en sloop. Het is hierbij essentieel om per regio samen te werken en af te stemmen. Kijk eerst of het mogelijk is om leegstaande bebouwing te transformeren en indien nodig te slopen.

Er vindt een sterke verandering van gezinssamenstelling in Nederland plaats. Spelen dorpen voldoende in op deze behoeften? Is er bijvoorbeeld geschikte woonruimte voor eenpersoonshuishoudens? En zet een gemeente in op transformatie in plaats van bijbouwen?

Het is belangrijk om te starten met een pilot om vernieuwende oplossingen te ontdekken voor gebieden met veel (agrarische) leegstand. Dit kan eventueel in samenwerking met provincies Overijssel en Gelderland. Kijk ook naar creatieve oplossingen voor herbestemming. Sloop is geen op zichzelf staande aanpak, maar dien je te koppelen aan andere opgaven in de regio, zoals asbestsanering of energietransitie.

Er zijn verschillende soorten slooppakketten. De gemeente Someren ontwierp in overleg met de provincie een slooppakket dat bestaat uit vier instrumenten: ruimte voor ruimte, een slooplening, de sloopbonus en een sloopbank.

Een andere optie is de leegstandsveiling van het Saxion (Saxion, 2017). Onlangs is gestart met een voucherregeling, waarmee eigenaren van vrijkomende agrarische bebouwing (VAB's) advies voor herbestemming kunnen inwinnen.

5 Benut de juridische ruimte van Omgevingsvisie en Omgevingswet

De nieuwe Omgevingsvisie en Omgevingswet zijn er bij uitstek op gericht om onderscheid tussen gebieden mogelijk te maken. Wat kenmerkt een gebied, hoe bouw je dat verder uit en wat heb je daar aan regelgeving voor nodig? Door de regelgeving hierop aan te passen, benut je de mogelijkheden volop. Bijvoorbeeld door pionierslocaties meer vrij te laten en pronkdorpen strikter te beschermen.

De Omgevingswet geeft ruimte voor differentiatie en maatwerk. Een belangrijke aanleiding voor het ontwikkelen van de wet is dat “de wettelijke regels zich nog onvoldoende richten op duurzame ontwikkeling en ze onvoldoende rekening houden met regionale verschillen, de behoefte aan maatwerk in concrete projecten en het belang van vroegtijdige betrokkenheid van belanghebbenden bij de besluitvorming over projecten.” (Tweede Kamer, 2017). Hiermee beoogt de wetgever dat het mogelijk moet zijn om in te kunnen spelen op regionale behoeften. Het is aan de provincie om verder invulling te geven aan dit regionale onderscheid en te experimenteren (Ministerie van Infrastructuur en Milieu, 2017).

Externe gesprekspartners

Niek Bargeman	Provincie Noord-Brabant
Peter Bertholet	Regio Parkstad Limburg
Gerard Daandels	Provinciale Raad voor de Leefomgeving
Willy Donkers	Vereniging Kleine Kernen Noord-Brabant (VKKNB)
Saskia van Eenbergen	Provincie Noord-Brabant
Edo Gies	Alterra, Universiteit Wageningen
Aart Jan Gorter	Provinciale Raad voor de Leefomgeving
Martijn Groenleer	TiREG, Tilburg Universiteit
Gert-Jan Hospers	Universiteit Twente / Radboud Universiteit Nijmegen
Marten van Ittersum	Woningcorporatie Mooiland
Kerensa Kuijpers	IBA Parkstad Limburg
Cees-Jan Pen	Sociaal Economische Raad Brabant
Ad Pijnenborg	Provinciale Raad Gezondheid
Martin Stor	Achterhoek2020
Wilma Stortelder	Achterhoek2020

Geraadpleegde bronnen

- Achterhoek2020 (2013). Problemen en kansen Achterhoekse kernen in beeld. Geraadpleegd 27 juli 2017, <http://www.achterhoek2020.nl/nieuws/kernenfoto/>
- Agenda Stad (2017). Interview Jan van Zanen: De Stad houdt niet op bij de gemeentegrens. Geraadpleegd 27 juli 2017, <http://agendastad.nl/de-stad-houdt-niet-op-bij-de-gemeentegrens/>
- Alkemade, F. (2016). De emancipatie van de Periferie. Den Haag: Atelier Rijksbouwmeester.
- Ellenbroek, E. (2011). Ganzedijk bestaat nog altijd. Geraadpleegd op 27 juli 2017, <https://www.trouw.nl/home/ganzedijk-bestaat-nog-altijd~afb4e68a/>
- Elshof, H. (2017). Local population decline in rural North-Netherlands. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Greidanus, M. (2016). Brabant in transitie: naar een nieuwe koers voor het verstedelijkingsbeleid. Twee positionpapers voor de bouwsteen verstedelijking. 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant
- Hospers, G.J. (2010). Krimp! Amsterdam: Uitgeverij Sun.
- Kennisnetwerk Krimp Noord-Nederland (2012). Krimp en dorpen? Geen grond voor doemdenken! Geraadpleegd 27 juli 2017, <https://www.hanze.>

nl/assets/kc-noorderruimte/Documents/Public/verslagkrimpcaf%C3%A9februari2012.pdf

- Kuiken, J.M. (2012). Maatschappelijke voorzieningen vanuit een krimpend perspectief. Het organiseren van maatschappelijke voorzieningen in het landelijk gebied ten tijde van demografische krimp: een vergelijkende casestudy in West-Brabant. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Land van Cuijk (2017). Onderzoek Daily Urban System. Geraadpleegd 27 juli 2017, <http://www.landvancuijk.nl/gemeente/artikel/6591/onderzoek-daily-urban-system/>
- Master City Developer (2017). Geert Teisman: Gebiedsontwikkeling zonder grenzen. Geraadpleegd 27 juli 2017, https://www.mastercitydeveloper.nl/actueel/nieuws_details/news/6981-gebiedsontwikkeling-zonder-grenzen/
- Meier, S. (2014). Groei en Krimp in Duitsland: IBA Sachsen-Anhalt als 'best practices'? Groningen: Kenniscentrum NoorderRuimte Hanzehogeschool Groningen.
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu (2017). AMvB's in vogelvlucht. Thema's en samenvattingen. Geraadpleegd 27 juli 2017, <http://www.omgevingsweb.nl/cms/files/2016-07/e-book-amvbs-in-vogelvlucht.pdf>
- Omroep Brabant (2017). Tegen alle verwachtingen in groeien enkele Brabantse dorpen. Geraadpleegd 27 juli 2017, <http://www.omroepbrabant.nl/?news/266108842/Tegen+alle+verwachtingen+in+groeien+enkele+Brabantse+dorpen.aspx>
- PBL (2015). De stad: magneet, roltrap en spons. Geraadpleegd 27 juli 2017, <http://www.pbl.nl/nieuws/nieuwsberichten/2015/de-stad-magneet-roltrap-en-spons>
- Provincie Noord-Brabant (2016). Brabantse Aanpak Leegstand. Geraadpleegd 27 juli 2017, <https://www.brabant.nl/-/media/e30037abe14e42c7acfb0ae779517484.pdf>
- Provincie Noord-Brabant (2017). Infographic: De bevolkings- en woning-behoefteprognose Noord-Brabant; Actualisering 2017. Geraadpleegd op 27 juli 2017, <https://www.brabant.nl/-/media/18a208982ad24fb59a-f1ecd5788fgda.pdf>
- Saxion (2017). Experiment veilingsysteem vrijkomende agrarische bebouwing. Geraadpleegd 27 juli 2017, <https://saxion.nl/site/index/omgevingswet/living-lab-pilot/experiment%20veilingsysteem%20vrijkomende%20agrarische%20bebouwing/>
- Tweede Kamer (2015). TK 33962-3 Memorie van toelichting Omgevingswet. Geraadpleegd 27 juli 2017, <http://www.omgevingswet.nl/index.php/kamerstukken/kst-ii-33962-3-memorie-van-toelichting-omgevingswet-artikelsgewij->

ze-toelichting/

- Vries, de S., Rutgers, J. (2017). De belofte van de Regiodeal. Waarom Rijk en regio's hun agenda's moeten koppelen. Utrecht: NI: Magazine over stedelijke en regionale ontwikkeling. 2017, nr. 1.

Samen werken aan een mooie leefomgeving

‘Een veilige, duurzame en gezonde leefomgeving’, waarin mensen ‘met plezier wonen, werken en recreëren’: dat zijn de ambities voor de Brabantse Omgevingsvisie. Volgens BrabantAdvies kan de Omgevingsvisie de kwaliteit van samenleven in Brabant een belangrijke impuls geven. Door bij ruimtelijke veranderingen te investeren in een groene en uitnodigende omgeving. En door ervoor te zorgen dat mensen meedoen bij de inrichting van hun eigen leefomgeving. Dat vraagt om een andere rol van de overheid. Kom niet bij voorbaat met oplossingen van bovenaf, maar zoek samen met de lokale gemeenschap naar antwoorden. Formuleer ambities en laat mensen zelf aan het roer staan van oplossingen die zij bedenken voor hun eigen leefomgeving.

1 Omgeving: de plek waar het leven wordt geleefd

De fysieke omgeving is de plek waar het leven van mensen – wonen, werken, ondernemen, ontmoeten en recreëren – plaatsvindt. De inrichting van die ruimte bepaalt in belangrijke mate het functioneren van de samenleving. Een gebouw, het dorp, de stad, het landschap helpen bij een gevoel van geborgenheid en betrokkenheid; een plek waar mensen zich thuis voelen, elkaar kunnen ontmoeten en met elkaar samenleven.

De leefomgeving, of verandering daarvan, kan ook gevoelens van onveiligheid en onzekerheid oproepen. Met andere woorden: de (beleving van de) fysieke omgeving heeft invloed op de wijze

waarop mensen met elkaar (kunnen) omgaan. De straten, de buurt en de levendigheid van die plekken vormen de sociale infrastructuur van mensen. De inrichting van het landschap, de fysieke openbare ruimte, de inrichting van gebouwen, wijken en steden: er liggen talrijke kansen om juist vanuit de fysieke leefomgeving een positieve invloed te hebben op de kwaliteit van samenleven in Brabant. De inrichting van de openbare ruimte met veel groen kan stimuleren dat mensen elkaar ontmoeten.

2 Noodzaak: investeren in 'thuisgevoel' van Brabanders

Wereld in (multi)transitie: Brabant verandert

Onze samenleving bevindt zich in een multitransitie. Op veel terreinen, van energie, landbouw, zorg tot democratie, zijn veranderingen in een rap tempo gaande. De ingezette trends van digitalisering en robotisering hebben grote invloed op onze leefpatronen: op bijvoorbeeld arbeidsmarkt, mobiliteit en de wijze waarop we zorg (thuis) organiseren. Aan wonen en werken worden andere eisen gesteld. Het internet zorgt ervoor dat onze wereld kleiner wordt en onze mogelijkheden om met anderen samen te leven groter. Delen wordt het nieuwe bezit.

Met Brabant en Brabanders gaat het gemiddeld genomen goed. De verschillen in de samenleving nemen echter toe qua economische ontwikkeling, achterstandsproblematiek en sociale veerkracht. Er ontstaan hierbij gescheiden circuits van verschillende groepen. Dit ondermijnt het empathisch vermogen van mensen en het gevoel van verbondenheid met de gemeenschap. Dit vormt een risico. Want als je niet meer ziet of hoort hoe de ander leeft en denkt, kan de afkeer voor de ander groeien. In dit licht benoemen we ook de problemen van criminaliteit in Brabant en op persoonlijk vlak vereenzaming. Er is urgentie om te investeren in mensen, in (de lokale) gemeenschappen, het 'samen-gevoel' en ontmoetingsmogelijkheden.

Deze urgentie sluit aan bij "Brabant verbindt", een van de hoofdlijnen van het huidig bestuursakkoord. In onze ogen gaat het daarbij (ook) om versterking van de kwaliteit van samenleven en het voorkomen dat scheidslijnen tussen groepen Brabanders groter worden. We zien vormen van ruimtelijke segregatie ontstaan waarbij inkomen, opleiding en religieuze en/of culturele achtergronden belangrijker zijn voor de mogelijkheden om ergens te wonen, te werken en te recreëren dan de persoonlijke voorkeuren voor bijvoorbeeld een

bepaald woonmilieu. Op alle ruimtelijke niveaus zien wij deze ontwikkelingen die de 'verbinding' tussen Brabanders onder druk zet: binnen steden, binnen stedelijk gebied als ook tussen stad en landelijk gebied. Het is niet zomaar aan te geven wat je daar als provincie mee kunt. Hoe je voorwaarden creëert voor verbinding tussen jong en oud, boeren en burgers en autochtoon en allochtoon op domeinen van de ruimtelijke inrichting zoals wonen, voorzieningen en bedrijventerreinen. Bijvoorbeeld door de woningmarkt voldoende toegankelijk en betaalbaar te houden, ook voor mensen met een klein inkomen. Of door bij de aanpak van de opvang van vluchtelingen bewust te kiezen voor kleinschaligheid, regionale c.q. lokale opvang en spreiding over Brabant. Ruimtelijke veranderingen verbonden met complexe transities als energie, kanteling van de zorg, verduurzaming van de veehouderij, leegstand op het platteland en in de stad, kunnen daarbij helpen door mensen vanaf het begin te betrekken.

Steeds meer medelanders bedenken eigen oplossingen voor wonen, werken, samen leven en samen zorgen. Mensen willen kleiner wonen en hebben de behoefte om samen te wonen en elkaar te helpen. Vanzelfsprekend denken we ook aan de noodzaak om minder fossiele brandstoffen te gebruiken en de CO2 uitstoot te beperken. Daarnaast komen in Nederland per dag ongeveer vijf boerderijen leeg te staan. De verwachting is dat dit aantal nog zal groeien de komende jaren en dat het per erf om steeds grotere gebouw volumes gaat. In Veldhuis (Noord-Holland) is een aantal mensen daarom het initiatief "erfdelen" begonnen: samen wonen rond een erf in kleinschalige energie leverende woningen en gezamenlijk gebruik van een bestaande boerderij. Hun intentie: een sociaal, duurzaam en een vitaal platteland.

Veranderende verhoudingen, een andere overheid

Wereldwijd en ook in Brabant zien we een opmars van de 'doe-het-zelf-beweging'. Er ontstaan nieuwe samenwerkingsvormen, netwerken van burgers en zelfstandige ondernemers en coöperaties. Dit zijn voorbeelden van een participatiesamenleving, van een verschuiving in eigenaarschap die ook ten grondslag ligt aan de Omgevingswet. Van burgers wordt in toenemende mate verwacht dat ze zelf en met inzet van hun sociale netwerk vraagstukken het hoofd weten te bieden. Professionals richten zich meer op het vergroten en versterken van de sociale veerkracht van burgers en hun omgeving. Deze beweging vraagt van de overheid om meer als een netwerkpartner samen

te werken aan maatschappelijke opgaven zoals het begeleiden van demografische ontwikkelingen en ruimte te bieden aan initiatieven van onderop.

Ontwikkelingen in zorg en demografie vragen nieuwe vormen van wonen en samenleven. Vandaar onlangs de oproep van de Rijksbouwmeester om hierbij ontwerpkracht te mobiliseren. Want nog nooit waren er zoveel mensen 65 jaar en ouder en nog nooit woonden zo veel mensen alleen. In de zorg doet de overheid een stap terug en verwacht van de burgers meer zelfredzaamheid. Ook van ouderen en kwetsbare mensen in buurten waar de sociale structuur niet zo solide is. Mantelzorg is niet vanzelfsprekend. Veel 'nieuwe' senioren doen er zelf alles aan om gezond te blijven en zo lang mogelijk thuis te kunnen wonen; zij zijn gehecht aan hun plek. Toch is het voor hen soms knap lastig om zich in de vertrouwde buurt te handhaven. Tegen deze achtergrond zijn zorgprofessionals, ontwerpers en andere innovatieve denkers aan de slag gegaan met de toekomst van wijken. Het gaat daarbij om aanpassing van woningen. Want inmiddels bestaat veertig procent van de huishoudens uit één persoon, terwijl het merendeel van de naoorlogse woningen gebouwd is voor gezinnen. Het gaat ook om de inrichting van de openbare ruimte, om het bevorderen van sociale cohesie en het tegengaan van tweedeling in de samenleving. Om nieuwe vormen van wonen en samenleven een plek te geven. In leegstaande gebouwen van zorgorganisaties, kerken en ander maatschappelijk vastgoed liggen kansen voor nieuwe sociaal betekenisvolle plekken.

3 De kracht van Brabant

Kenmerken van Brabant zijn kleinschaligheid, veelheid van dorpen en middelgrote steden. Kleinschaligheid is vaak gekoppeld aan een sterk verenigingsleven, verbondenheid tussen mensen en gemeenschapsgevoel. En middelgrote gemeenten, met goede voorzieningen en met groen, scoren goed wanneer het gaat om het geluksgevoel (zie kader). Ook voelen mensen zich meer verbonden wanneer de groene ruimte groeit.

Woonomgeving van invloed op geluk

Uit geluksonderzoek van de Atlas Nederlandse Gemeenten van 2017 blijkt: gemiddeld genomen voelt ruim 87% van de Nederlandse bevolking zich gelukkig. Nederland staat hiermee Europees op de tweede plaats, net achter Denemarken. De meest gelukkige Nederlanders zijn hoogopgeleid, rijk, christelijk, getrouwd, 65-plus, zonder thuiswonende kinderen en zonder migratieachtergrond. Het minst gelukkig zijn laagopgeleide, gescheiden, 35- tot 64-jarige arbeidsongeschikten met thuiswonende kinderen, oorspronkelijk afkomstig uit een islamitisch land. Daarnaast is de woonomgeving zelf van invloed: plaatsen die goed openbaar vervoer, veel voorzieningen en betaalbare woningen bieden, hebben gelukkigere inwoners. Files en drukte zorgen weer voor minder geluk. Hetzelfde geldt voor hoge misdaadcijfers, vervuiling en sociaal isolement.

Ondanks deze relatief gunstige uitgangssituatie voor Brabant blijft het nodig te investeren in het wij-gevoel, in een veilige en uitnodigende omgeving. Essentieel daarbij is het bevorderen van het omgevingsbewustzijn van mensen, dat ze **samen werken** aan een gezonde, prettige en veilige leefomgeving, in dorp, wijk of stad. Dorpen, steden en wijken kunnen elkaar onderling versterken door samen de voorzieningen op het platteland op peil te houden. Het ene dorp heeft bijvoorbeeld een zwembad, het andere dorp zorgt dat de tennisvereniging blijft bestaan. Het is daarom belangrijk dat dorpen en steden investeren in hun eigenheid en hun lokale identiteit maar ook de samenhang zien met de bredere omgeving.

Ook bij ruimtelijke projecten is het belangrijk te bekijken hoe deze de kwaliteit van samenleven kunnen bevorderen. Wanneer het gaat om nieuwe inrichting van de openbare ruimte is het van belang omwonenden en andere belanghebbenden vanaf het begin te betrekken. En er voor te zorgen dat de nieuw te creëren ruimte uitnodigt tot ontmoeting van mensen. Daarmee kunnen ruimtelijke veranderingen bijdragen aan de leefbaarheid, aan het overbruggen van scheidslijnen tussen mensen. De meeste ruimtelijke ingrepen hebben inmiddels te maken met mondige burgers. Het vraagt dus om zeer zorgvuldig processen.

De plannen voor het plaatsen van windmolens langs de A16 – onderdeel van de duurzame energie opgave van Brabant – roepen bezwaren op van omwonenden. Zij vrezen voor de kwaliteit van hun leefomgeving o.a. vanwege de effecten van geluidsoverlast en slagschaduw. Inmiddels is door lokaal initiatief een energiecoöperatie in Moerdijk en Drimmelen opgericht. Deze dorpsmolen is een windmolen die draait voor het dorp. Hij is gefinancierd door de gemeenschap. Zoveel mogelijk mensen kunnen mee doen. De opbrengsten van de molen gaan naar het verbeteren van de leefbaarheid in het dorp zelf. Zo geeft de lokale gemeenschap via het opwekken van duurzame energie antwoord op het vraagstuk van krimp, vergrijzing en werkgelegenheid. Initiatiefnemer Michael Damen: “Deze windturbines hebben een enorme impact op de leefomgeving. De Dorpsmolen brengt burgers, overheid, bedrijfsleven en onderwijs samen. Dit is sociale innovatie, hier komen mensen samen om duurzame veranderingen voor elkaar te krijgen. Dit gaat over meer dan alleen duurzame energie opwekken, dit gaat over samenleven, leefbaarheid en gemeenschapsgevoel.”

4 Aanbevelingen: kansen voor kwaliteit van samenleven

Kwaliteit van samenleven in Brabant hoort thuis in de Omgevingsvisie. Dat betekent allereerst dat de basis van de leefomgeving op orde is. En ook dat de provincie op belangrijke dossiers, die binnen haar reikwijdte liggen en Brabant als geheel raken, ambities formuleert en richting geeft. Het gaat om vraagstukken als leegstand op het platteland, criminaliteit, verduurzaming van de veehouderij en verstedelijking. Vraagstukken die zichtbaar zijn in de fysieke openbare ruimte en impact hebben op de kwaliteit van samenleven. Tegen deze achtergrond zien wij een drietal uitgangspunten hoe de Omgevingsvisie kan bijdragen aan de kwaliteit van samenleven in Brabant.

- 1 De inrichting van de ruimte zelf.
- 2 Wees toekomstgericht: ga uit van idealen, dromen, verbeeldingskracht van mensen en gemeenschappen bij de inrichting van de Brabantse leefomgeving en bied ruimte voor experiment.
- 3 Andere rol van de provinciale overheid: stimuleer en faciliteer eigenaarschap van de lokale en regionale gemeenschappen.

1 De inrichting van de ruimte zelf

Neem in de Omgevingsvisie het principe op dat de inrichting van de fysieke ruimte positief bijdraagt aan de kwaliteit van samenleven. De provincie kan (samen met lokale overheden) in dit verband verschillende acties ondernemen:

- In de gebieds- en campusontwikkelingen zoals Brainport Innovation Campus, TU/e Campus, Wijkevoort, Metalot Campus, kan de provincie stimuleren dat er een divers gezelschap van verschillende disciplines vanuit het gezamenlijke belang naar een gebied kijkt. Kortom: werk met inwoners, architecten, designers, stedenbouwkundigen, planologen, omgevingspsychologen, sociologen, beleidsmakers en bedrijven samen. Met aandacht voor de details en regionale/lokale kenmerken en behoeften;
- Stimuleer en faciliteer gemengd functie- en ruimtegebruik. Dat wil zeggen: op locaties wonen, werken, onderwijs en recreëren bevorderen zoals Strijp-S in Eindhoven;
- Geef ruimte voor onbestemdheid: stimuleer het gebruik van braakliggende terreinen in steden én krimpgebieden door maatschappelijke partijen en inwoners. Laat hen ideeën bedenken voor een goede bestemming en bied de (beleids)ruimte om de ideeën vervolgens te realiseren. Waar nodig kan de provinciale overheid menskracht, kennis, kunde en financiën inzetten om ideeën mogelijk te maken. De Spoorzone in Tilburg en De Tramkade in 's-Hertogenbosch zijn voorbeelden, maar denk ook aan tijdelijke stadstuinen, stadsstranden, pop-up restaurants en winkels;
- Benut programma's zoals de 'Agenda Wonen' en 'Leegstand' om ruimte voor initiatief te creëren;
- Verzamel en bundel kennis en ervaringen en maak dit toegankelijk voor het algemeen publiek.

2 Toekomstgericht, dromen mét de Brabantse gemeenschap

"The right to the city is not merely a right of access to what already exists, but a right to change it after our heart's desire" (Citaat van Henri Lefebvre, 2003)

Kwaliteit van samenleven gaat een stap verder dan ervoor zorgen dat inwoners dezelfde mate van toegang hebben tot hun leefgebied. Het gaat er ook om mensen de ruimte te geven zelf met hun leefomgeving aan de slag te gaan en zich eigenaar gaan voelen. Het is daarom belangrijk om in de Omgevingsvisie uit te dragen dat de provincie Brabant investeert in een (fysieke) omgeving waarin mensen (jongeren én volwassenen) de kans krijgen om hun toekomst vorm te geven.

Bij alle veranderingen die plaatsvinden is het van belang uit te gaan van de typische Brabantse kenmerken (platteland, kleine kernen, middelgrote gemeenten en grotere steden). Ze fungeren als basis voor het thuisgevoel van mensen, voor een herkenbare omgeving met saamhorigheidsgevoel. Vanuit een dergelijke veilige en vertrouwde basis kunnen toekomstgerichte veranderingen in het dorp, de stad en het landschap plaatsvinden. Pak bij deze veranderingen een actieve rol. Organiseer dialogen, ontmoetingen, lokaal en regionaal, op plekken waar het schuurt en botst. Methoden als waarderend onderzoeken, deep democracy en placemaking kunnen hierbij helpen. Houd de vinger aan de pols bij de regionale en lokale gemeenschappen: welke ontwikkelingen zijn gaande? Blijf die schaal van het lokale en van het gewone leven opzoeken.

Als gemeenten zelf bijvoorbeeld té veel belanghebbend zijn bij een lokaal of regionaal vraagstuk, dan ligt hier bij uitstek een rol voor de provincie om alle betrokkenen om tafel te krijgen. Denk bijvoorbeeld aan de mestdialogen over mestverwerking en de toekomst van de veehouderij in een drietal regio's .

Brabantse experts aan het woord:

Door coöperatief samen dingen op te pakken maak je verbindingen die fundamenteel zijn. Zoek de weerstand op zonder dat het hoeft te clashen. En waar ruimte is voor verschillen en diversiteit. Een gemeenschap heeft verschillende kleuren. Samen vormen zij een kleurrijk palet. Als we verandering willen, dan is het belangrijk vanuit die diversiteit aan de slag te gaan: niet alleen gelijkgestemden bij elkaar brengen, maar juist vanuit de verschillen organiseren en dialogen aangaan.

Dat blijven opzoeken van het lokale niveau heeft meer voordelen. De vraagstukken van nu zijn zeer complex waarbij alles met elkaar samenhangt. In de eenvoud van het dagelijkse doen en laten zitten vaak 'als vanzelf' de integrale en complexe oplossingen besloten. Blijf dus continue en in interactie beleid maken én experimenteerruimte creëren voor de doeners en de pioniers in de lokale gemeenschappen: mensen die de complexiteit van de grote transitievraagstukken in het gewone leven in eenvoud vormgeven.

3 Andere rol provinciale overheid, eigenaarschap bij lokale en regionale gemeenschappen,

De veranderende verhoudingen tussen burgers, overheid en bedrijven vragen om nieuwe rollen van de overheid. Dit kan langs de lijnen die de Nederlandse

school voor openbaar bestuur (NSOB) definieert: de rechtmatige, presterende, responsieve en samenwerkende overheid. Maar nodig is eigenlijk de eigen rol als (provinciale) overheid ter discussie te stellen en fundamenteel mee te veranderen.

Er wordt veel gepraat over zelfredzaamheid, participatie en de energieke samenleving, de overheid zou een stap terug moeten doen. Dat betekent niet zozeer minder overheid, maar een andere overheid. Dit vraagt bezinning op randvoorwaarden die nodig zijn voor een samenleving die verantwoordelijkheid neemt. Misschien is de eigen transitie van de overheid wel de belangrijkste in dit proces: van besluitvorming in de bestuurlijke gremia naar besluitvormende gemeenschappen inclusief de rol daarbij van Gedeputeerde én Provinciale Staten.

De snelheid van ontwikkelingen waaronder de (beleefde) afstand tussen burger en overheid, dwingt immers tot een andere visie op (be)sturen en beleid maken. Al doende experimenteren, proefondervindelijk denken en doen met betrokken burgers én professionals in plaats van analyseren, studeren, plannen opstellen en vergaderen. Innoveren in een steeds veranderende omgeving is telkens weer: snel beginnen, als het ware iedere keer met een proefversie. Al doende samen blijven leren en verbeteren en vervolgstappen zetten. Hét plan en totaaloplossingen bestaan niet (meer). Top-down controle en toezicht worden minder effectief. Het antwoord: klein (lokaal) doen en aan het grote verhaal blijven verbinden. Dit vraagt een vorm van sturing op de inhoudelijke bedoeling en ambitie; én vooral eigen verantwoordelijkheid van lokale betrokkenen die zelf aan het roer staan en de uitvoering vormgeven.

Maak als provincie experimenten mogelijk. Koppel bijvoorbeeld een groep mensen aan een (regionaal) vraagstuk en laat hen op onderzoek gaan en oplossingen bedenken en uitvoeren. Betrek hierbij alle generaties, met name ook jongeren. Het gaat hier immers om hun toekomst.

Investeer tegelijkertijd in groepen Brabanders die zich niet bij machte voelen om regie te pakken, die zich onmachtig voelen ten opzichte van de grote maatschappelijke vraagstukken en transities. Er liggen kansen om mensen in de doe-stand te krijgen. Benut de ideeën in de samenleving om te komen van 'boos' en 'not in my backyard' naar 'betrokken' en 'Certainly in my backyard!'. Zo kom je van 'Het kan niet' naar 'Het kan wel'.

WikiWoning Den Bosch:

In Den Bosch is een terrein vrijgesteld om tijdelijk te gebruiken als testgebied voor experimentele woningbouw. Het wereldwijd digitaal beschikbare WikiHouse-systeem fungeert als basis. Samen met buurtbewoners, geïnteresseerden, architecten, bouwondernemers en interaction-designers start een open lab. Dit is een voor iedereen toegankelijk testterrein. Mensen zijn opgeroepen om mee te doen, te denken, te bouwen en te onderzoeken of het tegemoet komt aan hun behoeften, wensen, financieringsvormen en eisen van de huidige (sociale) woningbouw. Gelijktijdig start er een online platform. Gedurende het proces ontwikkelt de woning zich online en op locatie zich steeds verder. Nieuwe technieken en nieuwe financieringsvormen zullen worden toegepast.

Uiteindelijk komt het erop neer dat iedereen gelijkwaardig kan deelnemen aan de besluitvorming. Wees je als overheid bewust waar je staat en communiceer helder. Een provincie heeft ook veel kennis in huis, juist op het omgevingsdomein. Zorg dat deze kennis bij de Brabanders komt. Gelijkwaardig samenwerken betekent o.a.:

- Geen marketingverhaal vertellen om mensen te overtuigen, maar kom met feiten en bronnen die bij provincie en gemeente aanwezig zijn zodat ieder beeld kan vormen;
- Transparant zijn over de rol van alle belanghebbenden, ook die van de overheid;
- Inwoners niet alleen laten meedenken, maar vooral laten meedoen.

Tot slot

Wij beseffen dat vooral de lokale overheid aan zet is als het gaat om samen mét de Brabanders te bouwen aan hun leefomgeving. Naast het investeren in de publieke ruimte en een groene leefomgeving kan de provincie regionaal verbinden, kennis en kunde delen en daar waar nodig dialogen faciliteren. Belangrijk is dat de provincie meedenkt en doet, vrije ruimte mede-creëert, het verhaal én de ambitie van Brabant vertelt en op zoek gaat naar manieren om een gelijkwaardige partner te worden van gemeenten en de inwoners van Brabantse gemeenschappen.

Externe gesprekspartners

Addy van Beek	Woonmakers Den Bosch
Remko Boer	Minitopia
Jan-Willem Bonekamp	LouterHelder
Isis Boot	Brabant pionier
Andries van den Broek	Sociaal Cultureel Planbureau
Michael Daamen	Energiek Moerdijk
John Dagevos	Telos, Brabants Centrum Duurzame ontwikkeling
Miek van Dongen	ZET
Mario Jacobs	Gemeente Tilburg
Petra Koenders	Provinciale Raad voor de Leefomgeving
Thijs Laan	Young Professionals Brabant
Yuan Lu	Provinciale Raad Gezondheid
Nena van den Oever	Young Professionals Brabant
Marije Oosterhof	Ecodorp Boekel
Ad Pijnenborg	Provinciale Raad Gezondheid
Harry te Riele	Storrm CS
Noud te Riele	Storrm CS
Jelle Rijpma	JR Advies
Ilse van Rijsingen	Provincie Noord-Brabant
Erin Tselekis	Louter / Brabant pionier
Patrick Vermeulen	Provinciale Raad voor de Leefomgeving
Ad Vlems	Brabant pionier/ Ecodorp Boekel

Geraadpleegde bronnen

- Atlas voor gemeenten. (2017): Geluk, de 50 grootste gemeenten van Nederland op 50 punten vergeleken. VOC uitgevers.
- Bovens, M., Dekker, P. en W. Tiemeijer (red). Sociaal Cultureel Planbureau en Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2014). Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland. (Den Haag).
- BrabantKennis. (2016/2017), Mind the Gap, verkenningen, 2016 /2017
- Broek, A. van den, A. Steenbekkers P. van Houwelingen en K. Putters. (2016). Niet buiten de burger rekenen. Sociaal Cultureel Planbureau.
- Daamen, M. en M. Messing (2014). Windmolens voor leefbaarheid: de revival van de dorpsmolen. Verenigde energiecoöperaties Noord-Brabant.
- Dempsey, N., Brown, C., & Bramley, G. (2012). The key to sustainable

urban development in UK cities? The influence of density on social sustainability. *Progress in Planning*, 77(3), 89-141.

- Jong, de, S., H. Kilsdonk & L. Stax. (2014). Placemaking. Opgehaald 31 oktober 2017 via <https://www.publicspaceinfo.nl/onderwerpen/2014/04/08/placemaking/samengevat/>
- Mobach, M. (2009). Een organisatie van vlees en steen. Asse. Uitgeverij van Gorcum.
- Monitor Sociale Veerkracht PON/Telos (2016).
- Mooiwaarts, (2012), Pleidooi voor een waardevolle leefomgeving.
- Planbureau voor de Leefomgeving/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2016-2040. (2016): sterke regionale verschillen. Van CBS en Planbureau voor de Leefomgeving (N. Kooiman, A. de Jong, C. Huisman, C. van Duin, L. Stoeldraijer).
- Planbureau voor de Leefomgeving. (2013), Demografische ontwikkelingen 2010-2040. Ruimtelijke effecten en regionale diversiteit. Den Haag.
- Provincie Noord-Brabant, Structuurvisie Ruimtelijke Ordening, het Provinciale Verkeer en Vervoer Plan, de beleidsvisie Brabant Uitnodigend Groen en het Provinciale Milieu- en Waterplan. (2014- 2016).
- Putnam, R.D. (1993). Making democracy work. Civic traditions in modern Italy. Princeton, New Jersey.
- Soeterbroek, F. (2016). Opgehaald 1 september 2017 via <http://deruimtemaker.nl/2016/09/27/samen-stad-maken-bij-grote-projecten-kan-dat/>
- Sohler, R. (2014). Inleiding platform 'Alles is gezondheid', Verschuivend eigenaarschap en sociale veerkracht als 'medicijn'.
- Steen, van der M., J. Scherpenisse & M. van Twist. (2015). Sedimentatie in sturing, systeem brengen in netwerkend werken door meervoudig organiseren. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.
- Who Cares. (2017) Opgehaald 1 november 2017 via <https://www.prijsvraagwhocares.nl/>
- www.erfdelen.nl
- www.rezone.eu

COLOFON

Auteurs

Sjors Willems, Sleutelrol voor de bodem bij klimaatverandering;

Myrtille Verhagen, Gezonde omgeving, gezonde Brabanders;

Alwin Groen en **Henriette Rikkoert**, Maak regionaal onderscheid tussen krimpgebieden;

Roos Sohier, Samenwerken aan een mooie leefomgeving;

Aan het advies 'Sleutelrol voor de bodem bij klimaatverandering' is meegewerkt door **Jan Willem Erisman** en **Sjef Staps**, beiden van Louis Bolk Instituut.

Vormgeving

Attacom Textuur in samenwerking met Noeste IJver.

Foto's en illustraties

Waterschap Aa en Maas, Maikel Samuels, (pg 12 en 42);

Louis Bolk Instituut (pg 12);

Illustratie Hein de Kort (pg 16).

Eindredactie

Sjors Willems.

Uitgave

BrabantAdvies BrabantAdvies adviseert over de belangrijkste thema's die in Brabant spelen. Van natuur tot economie, van gezondheid tot arbeidsmarkt. De adviezen helpen de politiek en het bestuur om keuzes te maken. Daarmee stimuleert BrabantAdvies de ontwikkeling van Brabant en haar inwoners.

BOUWSTENEN VOOR BRABANT

Provincie Noord-Brabant werkt aan een Omgevingsvisie. Die gaat over de toekomstige inrichting van Brabant, over de leefomgeving de plek waar we wonen, werken en recreëren. BrabantAdvies reikt hiervoor vier belangrijke bouwstenen aan:

Klimaat & bodem: De bodem is de basis waarop we leven. Die moet in orde zijn om wateroverlast en droogte op te vangen zodat we voorbereid zijn op de verandering van het klimaat. Goed bodembeheer is ook essentieel voor duurzame voedselproductie.

Gezondheid: Gezonde burgers zijn de drijvende kracht achter de samenleving. Gezondheid gaat niet alleen over 'hoe' we leven maar ook 'waar' we leven. Denk aan schone lucht, afwisselende natuur, een groene leefomgeving en een inrichting van de ruimte die mensen uitdaagt gezond en zelfredzaam te zijn.

Krimp en groei: De Brabantse steden groeien sterk. Tegelijkertijd zijn er gebieden waar het inwonertal terugloopt, vooral aan de randen van Brabant. Krimp wordt vaak gezien als een teken van achteruitgang, maar je kunt dit ook als een kans zien: vergroot het regionale onderscheid en profileer de specifieke kwaliteiten van dorpen.

Kwaliteit van samenleven: Belangrijk is dat Brabanders zich thuis voelen in hun leefomgeving, dat zij mee kunnen denken en doen bij inrichting van de ruimte en dat we de omgeving zo inrichten dat ie bijdraagt aan de kwaliteit van samenleven.

Met deze vier bouwstenen zijn er volop kansen om gezamenlijk te werken aan een toekomstbestendig Brabant.